

8.632.1971
900

АЛТАЙ ТИЛ

Үндү табыштарды ла таныктарды ылгаштыр!

Эрин чөйилер $\begin{cases} \text{о, у} & \text{— кату} \\ \text{ө, ү} & \text{— жымжак} \end{cases}$

Эрин чөйилбес $\begin{cases} \text{а, ы} & \text{— кату} \\ \text{э(е), и} & \text{— жымжак} \end{cases}$

Эрин чөйилер үндүлерди сөстө чын бичи!

Эки үйеге жетире		Баштапкы ла үйеде	
өзүм	кузук	јорык	чоокыр
јүрүм	түжүм	толык	көөлик
одус	көбүк	конгыс	көөркий
тогус	толку	кокыр	куучын
көрүк	солун	ойын	јуучыл

Узун үндү табыштарды эки түнгей таныкла
темдекеп бичи!

аа	— јаан	такаа	уу	— туу	куу
ээ(ее)	— ээн	јеек	үү	— күүн	мүүс
оо	— ороон	јоон	ыы	— сыыла	сыык
öö	— сөөк	кöö	ии	— јиит	јиилек

Эжерлү туйук табыштар ла таныктар:

б — п, г — к, д — т, ж — ш, з — с

Тунгак туйук үнгүр эжерине көчкөн сөстөрдү
чын бичи!

сап	— сабы,	jöp	— jöби
бөрүк	— бөрүги,	журук	— журугы
јарат	— јарады,	базыт	— базыды
таныш	— таныжы,	аш	— ажы
ырыс	— ырызы,	кös	— кöзи

Je: јурт — јурты, күкүрт — күкүрти

Сөстин учурлу бөлүктөрүн чын бөли!

тазылы ☐ сös кубултар кожултазы

сös бүдүрер кожултазы

тöзөгöзи

малга

малчыга

бичикчи

ол кайлады

ол кайлаар

мен кайлаарым

сен кайлаарын

Тоннын топчызы

— јоннын элчизи

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

--

Н. Н. Суразакова, Н. Н. Сабина, О. И. Тезегеш

АЛТАЙ ТИЛ

4-чи класска

**Төртжылдык баштамы школдын
үренер бичиги**

2-чи катап чыгарганы

*Алтай Республиканың наука ла үредүниң
комитеди јөптөгөн*

81.632.4-2241

С 900

Бичик — сенин нөкөрүн ле болушчын.
Ого көп улустын кўчи салынган.
Сананып јўр: оныла сенин кичў карындашта-
рын ла нөкөрлөрүн тузаланар.
Оны чеберле!

Бичикте салынган темдектер:

— үренер ээжилер

— койоноктыг сурактары

A 4715 Z

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

јилбилў

— чын бичилерин сананып алар сөстөр

28.02.2007

— ченемел сурактар ла јакылталар

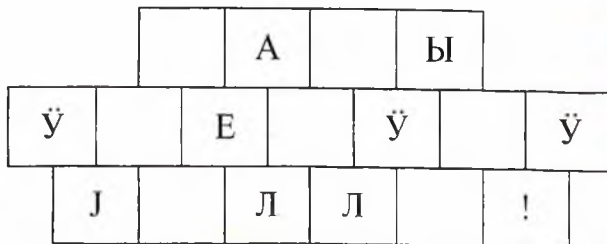
— кожулта јакылталар

2 5-СННАТ4К-И2

2-чи ле 3-чи КЛАССТАРДА ЎРЕНГЕНИН КАТАП КӨРҮП, ТЕРЕНЖИДЕРИ.

1 §. Эрмек. Текст.

1. Жайыла тайгада амыраган Койонок школго келзе, школдың эжигинде санг башка плакат турды. Койонок оны кычырып болбозо, ол слерле кожо ўренбес. Онын учун слер куру клеткаларга једикпес таныктарды тургузып, ого чын кычырарга болужыгар.

Јок. Койонок бойы да кычырып билер. Ол узак көрүшпеген нөкөрлөрүн плакаттагы эрмекле уткып турды.

Слер, балдар, бу эрмекле сүгүнгенигерди көргүзип, тын ўнле угуза кычыраар.

Бистин Койоногыс школдың коридорына кирип барза, «Ўредү учун» деп газетте ўлгер бичип салтыр. Койонок чўрче ле оны ўренип алды. Слер база ўренип алыгар.

кўзўни

Эзен бе, школыс, јараш турабыс!
Јаантайын ырысту балдар бис.
Јараш туранын ичинде ончобыс
Јаңыс биледий нак јўредис.

Е. Благинина.

Бу ўлгер канча эрмектен турат?
Олор кандый эрмектер эмтир?

Ўлгерди чўрче ле ўренип алган Койонок бойы ла ўлгер чўмдесер кўўни келди. Нокўристинг чўмдеген ўлгеринг тынгыла кычырзагар ла.

Санаабысты эбелте
Ўредер кижиги — ўредўчибис.
Јаркынду јолго јетире
Апарар кижиги — ўредўчибис.

Слер, балдар, Койонок чылап, база ўлгер чўмдеп болорыгар ба? Бойыгарды ченеп кўрзўгўр дў.

Эмди Койонок слерле кожо јангыс класста слер ле чилеп иштепер.

2. Кычыраар. Мында канча эрмек? Кажы ла эрмекте кем керетинде айдылып јат? Ол керетинде не деп айдылат?

Јайгыда балдар ада-энезине болужат. Олор ада-энезининг иштеп турган јерине баргылайт.

Јайгы каникулда балдар амырап јат. Олор сууга эжинет, кўнге кўйет.

Амыраган балдар су-кадык болот. Школдо олор јакшы ўренет.

3. Эрмектинг токтой тўжер темдектерин тургузып бичигер.

КЎС.

Кўс келди кушкаштар јылу јерге уча берди тенгерини булут бўркеди соок јанмыр јаайт јаландар ээн јадат садтардагы јолычактарды јалбрактар бўркеп койгон кўндер соой берди тўнде тўўнти суулар тонуп калат.

● Эрмек не керектў?

Эрмектинг болужыла улус санаа-шўўлтезин ле сезимин чыгара айдып јат. Бой-бойына сурак эмезе јўп берип, бой-бойын угужып, кўргўн-укканын айдыжып јат.

4. Ўлгерди чокым-јарт кычырала, баштаачы ла айдылаачызын алан беригер.

Ойто ло кўс једип келди.

Сары јалбрактар кейде айланат.

Јанып брааткан турналар ўни
Јангылга болуп, кырларда артат.

А. Адаров.

- Ўлгерде канча эрмек? Не керегинде айдылган?

Нени амадап айтканыла эрмектер табылу (јетирў эткен), суракту ла јакару эткен учурлу болор: Ўредўде слерге бичик болужар. Слер бичик кычыарын сўўп јадыгар ба? Кўп бичик кычырыгар!

5. Текетти кычыраар.

Бистинг класстыг балдары школдын јанына яблонялар отургысты.

Слер школдың ла айылдардын јанына кандый ағаштар отургыстыгар?

Айылдардын јанына ағаштар ла чечектер отургызып алыгар!

- Айдылган амалузыла башка-башка ўч эрмек чыгара бичигер. Айдылган амалузыла бу кандый эрмектер?

6. Ўлгерди јакарган ўиле кычыраар.

Кайра кўрбўй бар, балам,
Калапту баатыр бол, уулым.
Казыр андый фашисттерди
Јок эделе, јан, уулым.

Кожонгон.

- ▲ Айдылган амалузыла бу кандый эрмектер? Јакару кемге берилет?

7. Ўлгерди оморкогон, сўўнген ўиле кычыраар.

Тўрўл тилис
омок угулзын!

Төрөл тилис —

јайымыс болзын!

јүрүм

Јүрүмде, иште —

качан да болзо,

Төрөл тилис

јенүге кычырзын!

Л. Кокышев.

Ўн јаньпаңг бу эрмектер кандый? Учьнда кандый темдек туруп јат?

● Ўлгерди эске ўренип алыгар.

Јетирү эткен табылу эрмектин учында точка (.) турар.

Суракту эрмектин учында сурак темдек (?) турар.

Кыйгылу эрмектин учында кый темдек (!) турар.

8. Кажы ла эрмектин токтой түжер темдектерин ўнле көргүзип кычыраар.

КОСМОНАВТБОЛОРЫМ.

Таныспай сары таңла ойгонып ла келеле, мынайда кый-гырды:

— Эне! Менин космонавт болор күүним бар!

— Сен математикадан ўч алган. Космонавт болорго бештер алар керек! — энези ого каруун айдат. — Эртен тура зарядка да этпей јадын. Андый јалку кижии канайып космонавт болотон?

— Эмди качан да јалкуурбазым.

— Согушчанг, ыйлаак, төгүнчи кижини космонавтка база да албай јат. А сенде, Таныспай, андый кылыктар бар ошкош.

— Эне, мен ол кылыктарды чек таштап койорым.

— Коркынчак улусты космоско ийбес. Ас бичиктер кычырган улусты база албас.

— Эртен мен библиотекадан јаан бичик аларым. Эне, ол тушта мени космонавтка алгай не? Алар дезеер!

— Алар-алар, балам. Је јангыс ла јакшы ўрен, су-кадык бол — деп, Таныспайдын энези күлүмзиренип, онын бажын сыймады.

- Текстти ролдорло кычырарга белетенип алыгар.

9. Ёлгерди чокым-јарт кычыраар. Ёлгерде канча эрмек? Кажы ла эрмек-тинг тос члендерин коргусеер.

Катап ла уредучи
Китап-бичиктерин алат.
Кару суюген ижи
Курен кустен башталат.

Т. Шинжин.

● Тос члендер деп кандый члендерди айдар? Тос члендерди чийу тартып коргусеер. Тос члендер кандый куучын-эрмектин болугиле айдылган?

10. Јуруктаг куштарды таныгар. Точкалардын ордына куштардын адын кожуп бичигер. Тос члендердинг алдыла чийу тартаар.

Кызычак бозогонын устине калаштын оодыгын салды. ... учуп келди. ... калаштын оодыгын чокый берди. Ого ... база коштонышты. ... ла ... агаштын будагында олорды кетежип отургылады.

- Эрмектерде, тос члендердег оско, база кандый члендер бар?

11. Эки болук эрмектерди тундегер. Кажызы јук ле тос члендердег, кажызы тос члендердег ле эчени члендердег туруп јат?

Кун ашты.
Уйлар јанды.

Јайгы кун орой ажып јат.
Уйлар одордон эрте јанды.

● Экинчи столбиктеги эрмектер, баптапкызына көрө, неиниг учун толо айдылып жат? Эчени члендү эрмектерди бичип, алдыла тыйрык чийу (~~~~~) тартыгар.

12. Текстти кычыраар. Кажы ла эрмектинг төс лө эчени члендерин көргүзсөр.

Кажы ла кижичыккан-өскөн јерин ундыбай јат. Алтай улус айлы-јуртын, айылдын одын ла очогын байлап јүрет. Олор ар-бүткенди база чеберлеп ле корулап јат. «Байлап јүрет» дегеннин слер канайда ондоп тураар? Јартап беригер.

● Калганчы эки эрмек айдылган амалдузыла кандый эрмектер?

13. Эрмектерди кычыраар. Төс лө эчени члендерин айдын берсөр.

1. Койло бир катап аказын кетешкен.

Тышкары очокто сүт кайнап турган. (И. Сабашкин.)

2. Али јараш-чүмдү кожонг чөйөт. (Чөрчөктөнг.)

3. Ай карануй тымыкта

Араай јанмыр тыбырайт. (Ј. Белеков.)

● Эрмектерди бичип алыгар. Төс члендерин чийү тартып көргүзсөр. Колбошкон сөстөрди (сөсколбуларды) чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү: Ай карануй тымыкта
Араай јанмыр тыбырайт.

тыбырайт (канайда?) араай, тыбырайт (кайда?) тымыкта, тымык (кандый?) ай карануй.

▲ Эрмекте сөстөр бой-бойыла канайда колбожып јат?

Эрмекте сөстөр бой-бойыла шүүлтезиле колбожып јат. Бой-бойыла шүүлтезиле колбошкон эки сөсти сөсколбу деп айдар. Эрмектинг колбошкон сөстөрин бир сөстөнг экинчи сөскө сурак тургузып табар.

Орой күсте малчылар тайгадан түжет.

Сөскөлбулар.

кандый?
орой кўсте

кайдан?
тайгадан тўжет

14. Сөстөрдн шүүлтезиле колбоштырып, эрмектер тургузып бичигер.

Ласкыда, јерлер, куштар, учкулап келет, јылу.

Олор, уйа, јымыртка, јазайт, салат, базат, бала.

Јип, јоголтот, сад, куштар, курт-конгыстар, каршулу.

Шүүлтезиле колбошкон сөскөлбуларды таап айдыгар. Кажы ла эрмекте не керетинде айдылат?

15. Кычыраар. Колбошкон сөстөрдн таап, чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү: *Тана ойгонды, эрте ойгонды.*

Тана эрте ойгонды. Ол соок суула јунунды. Јаактары соокко кызара берди.

Энези Танага ару кийим берди. Тана мендеп ажанды. Ол үүрелериле школго барды.

16. Колбошкон сөстөрдн кычыраар. Кандый сөстөрг сурак чыгат? Суракка кандый сөс каруу берет?

Карандашла бичиди.

Үч уулчак.

Түрген бичиди.

Эрте турды.

Кичеемкей үренчик.

Городјаар барар.

● Сөстөрднн колбузын стрелкала темлектен бичигер.

К ө р г ү з ү: *Карандашла бичиди.*

17. Кажы ла јолдын сөстөрнн колбоштырып, эрмектер тургузып бичигер.

Эртен тура, јуулыжып келди, балдар, школго.

Энем, бозуны, энирде, чоокыр, экелген, айылга.

▲ Эрмек ле эрмектиг члендери керегинде нени билип алганыгарды сурактардыг болужыла куучындап береер.

1. Кижиге эрмектер не керектү?
2. Айдылган амадузыла эрмектер кандый болот?
3. Айдылган үниле эрмектер кандый?
4. Эрмектиг учына кандый темдектер тургузып жат?
5. Эрмектиг кандый члендери төс члендер болор?
6. Баштаачы нени темдектеп жат, кандый сурактарга каруу берет?
7. Айдылаачы нени темдектеп жат, кандый сурактарга каруу берет?
8. Эрмекте төс члендердег өскө база кандый члендер болор аргалу?
9. Эске үрөнгөн үлгердег бир эрмек алып бичигер. Эрмекти члендериле ылгагар.

18. Текстти кычыраар. Кажы ла эрмекте кем керегинде айдылат?
Тана эрте ойгонды. Ол соок суула јунунды.
Ажанып алала, Тана школго барды.

▲ Кажы ла эрмек бой-бойыла шүүлтезиле колбулу ба, айла башка-башка шүүлтөлү эрмектер бе?

Шүүлтезиле колбулу эки эмезе бир канча эрмектер текст бүдүрүп жат.

Текстте бойынын **темазы** бар.

Текстте не керегинде айдылганы онын **темазы** болор.

19. Кычыраар. Бу текст болгонун керелеп јартагар.

Төөлөс сооктү бичиичи Э. Палкин Ондой аймакта, Јоло јуртта чыккан. Ол бойынын јүрүминде көп чүмдемелдер бичиген. Эркемен Матынович төрөл јери ле албатызы керегинде бичиген.

● Текстти бичип алыгар. Слер Эркемен Палкин керегинде нени билеригер? Кандый чүмдемелин кычырдыгар? Кожуп бичигер.

20. Текстти кычыраар.

Күнде үч кыс болгон: јааны — Күс, ортоны — Јай, кичүзи — Јас. Олор кожо нак јаткан. Је олорды тенгериден јерге түжүрер өй келген. Күннин балдары јылдын өйлөри болор керек бол-

гон. Озо Јас јерге учуп түшкен. Күн ого јажына јиит болорын сыйлаган. Үч айдын бажында Јайды үйдешкендер. Күн кызына энчиге јаражай болорын сыйлаган. Учында айлы ңг Күс барган. «Сеге алтын сыйлап јадым. Бай бол» — деп, Күн айткан.

Јастың ырызын, Јайдын јаражын, Күстин байлыгын көрүп, Күн сүгүнип турган.

▲ Не керегинде јетирү эткен текст эмтир?

Кандый-кандый учурал керегинде табылу јетирү эткен текст **табылу текст** болор. Андый текст **не болды?** деп суракка каруу берер.

21. Кычыраар.

Соок кыш турган. Јабыс тенериден јундар мызылдап түжет. Шуурган шуулайт. Кочкор айдын баштапкы јарымында тын јоткондор болот. Соок анчада ла түнде тынып јат. Ар-бүткен калың кардын алдында јадат.

▲ Нени јартап көргүскен текст? Сооктың кандый темдектери керегинде айдылган?

Улус, тындулар, не-неме керегинде оны јартап турган текст **јартамал текст** болор. Андый текст **кандый?** деп суракка каруу берер.

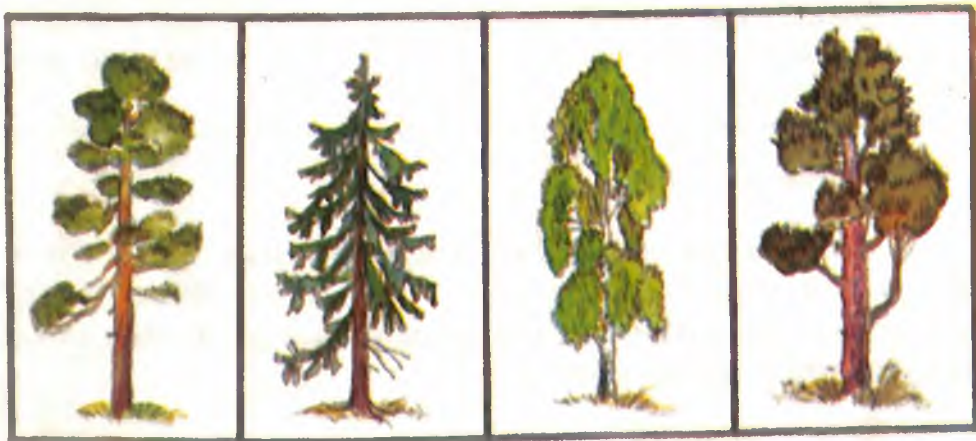
22. Кычыраар.

Үч-беш килограммнан көп јүкти јаңыс колло эмеze бир ле ийинге салып апарбагар. Арка сөөк кыйыжардан айабас. Јүкти эки колго тен бөлип апарар эмеze рюкзакка салып алала апарар керек, эди-сөөгине јаман болбос.

● Бу текст кандый? Öрöги эки текстле түндегер?

Кандый бир учурал эмезе керек недең улам, нениңг учун, не керектү болгонын шүүп жартаган текст **шүүлтөлү текст** болор. Андый текст **нениңг учун? недең улам?** деп сурактарга каруу берер.

23. Журуктарда берилген ағаштарды жартаң бичигер: ағаштардың адын, бүдүмин, бини, кайда өзүн турганын, ағаштың тузазын.

● Кандый текст бичип алдыгар?

24. Кычыраар. Текстте нениңг учуры ла тузазы керегинде айдылган? Бу кандый текст?

искусственный

РАДИО.

Эмдиги ойдо радиоло кайда ла тузаланып јат. Ол биске јердин үстинде не болуп турганын јетирет. Радио ажыра кожондор угадыс. Канча миллион албатыла эртен турагы гимнастика өткүрилет. **Күнниң** аайы керегинде јетирү јарлалат.

Радио лётчиктерге, моряктарга, геологторго, **ыраак** тундүкте иштеп турган улуска болужын јетирет. Радио космический керептер, јердин искусственный спутниктери учушта нени көргөни, шиндегени керегинде јетирүлер эдет.

Радио жерден самолёттордун, ракеталардын учужын башкарат.

Г. Юрмининг бичигенинен.

● Калганчы эрмекти бичип алыгар. Төс члендерин чийүүлерилен көргүзсөң. Караткан сөстөрдү бүдүмиле ытгагар.

2 §. Үндү ле туйук табыштар ла таныктар. Үйе. Согулта. Танмалык. (Алфавит).

25. Кычыраар. Үндү ле туйук табыштарын айдып берер.

Кайдаар ла көрзөн —	Јүрүм кижини
улус иштейт.	ичкери кычырат.
Кайдаар ла барзан —	Кижн ырысты
јүрүм чечектейт.	ижинен табат.

Э. Палкин.

Јажыл өлөндү јаланда
Јараш куштар кожондойт.
Ойто айылга јанарга
Мени чечектер божотпойт.

В. Качканаков.

Эрин чөйилер ле эрин чөйилбес үндү табыштар.

26. Кычыраар. Эрин чөйилер ле эрин чөйилбес үндүлерди айдып беригер.

Јаантайын баскан бу алтайдын
Јаңы јаңы јүректе ачылар.
Чааптын үниле, комыргай бажыла
Јажына мени бойына кычырар.

Кайда да жүрзем, төрөл туулардын
 Тымык шуулты көксиме томылар.
 Эңирлер сайын өскөн жеримнин
 Эдиски үни ыраактан угулар.

Л. Кокышев.

- Үндү табыштарды ылгаштырып, таблицага оного ары кожуп бичигер.

Эрин чөйилбес үндүлөр	[a] . . .
Эрин чөйилер үндүлөр	[o] . . .

- Эрин чөйилбес ле эрин чөйилер үндүлөрдү айдып түндегер. Олор-дын айдылар башказын жартагар.

27. Табыштакты табыгар.

Кырга чыкса — арыбас адым,
 Талкан берзе — жибес адым.

Каруузын бичигер:

--	--	--	--

- ▲ Канча үйелү сөс? Сөстин үйезин кандый табыштар бүдүрин жат?

28. Кажы ла сөсти үйелеп кычыраар. Эрин чөйилер үндү табыштар канча үйеге жетире бичилгенине аяру салыгар.

Бозулар	жүрүмге	болушка
толкулар	бүгүнгү	мөңүннен
өзүмдер	көмүрге	тогуска
өскүрген	булуттар	өскүске
бөлүккө	кузукта	көрүктөр

- Сөстөрдүн жүк ле эрин чөйилер үндү табышту бөлүгүн чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү:

бозу

жүрүм

болуш

...

...

...

29. Јурукта не јуралганын сөстөрлө бичип алыгар.

● Бу сөстөрдүн чын бичилерин ундыбагар.

КОҢЫС

30. Эрин үндүлөр канча үйеге чыгара бичилгенине ајару салып, кычыраар.

Төрөлин корыган, коруда турган, эки бөлүк, козыр тус, отту турундар, нөкөринди солы, эки јара бөли, кызыл толык, күндүзек албаты, сүрүк тон, чоокыр бөс, төгүн сөс, бычкак өдүк, агаш орын, југуш оору, ак көбүк, үнгүр туйук табыш, мөнгүн јүстүк.

Баштапкы столбикке баштапкы үйезинде эрин үндү табыш бичилген сөстөрдү, экинчи столбикке — экинчи үйезине јетире бичилген сөстөрдү талдап, чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү: *корыган*
 козыр

төрөлим
коруда

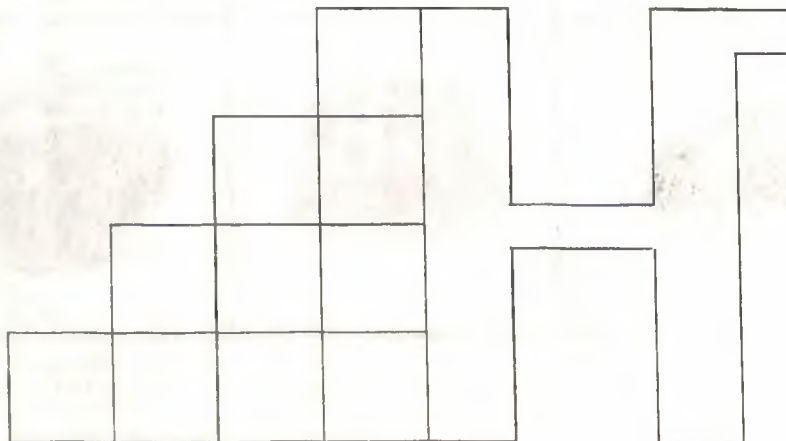
31. Божодылган үндүлөрдү тапыктарла темдектеп, эрмектерди бичигер.

1. Бул...т өткүрө биске жайым күн чалыды. 2. Ыш — ол оок көм...рлер. 3. Жаш боз...ны жылу сүтлө азыраар. 4. Куз...кта көп үс бар. 5. Рассадала өск...рген өз...мдерди жакшы сугарар керек. 6. Кул...н жааназа, ат болор. 7. Кул...рда крахмал бар.

32. Берилген сөстөрдү куру клеткаларга келиштире бичигер.

Өң, төң, өлөң, жалаң.

База мындый сөстөр табыгар.

33. Кычыраар. Карарга базылган сөстөрдүн чын бичилерин ундыбагар.

БИСТИНГ КЫП.

отургыш

Бистинг жаткан кып жаан, жарык. Толыкта орын туруп жат. Орыннан өскө, стол, шкаф, диван ла отургыштар бар. Стенедө журуктар. Көзпөктө жараш өңдү чечектер өскүрин салган.

Узун үндү табыштар.

34. Кычыраар. Карарга базылган кажы ла эжер сөстөрдүн айдыларын ла бичилерин жартагар.

Айлыңа **жан**
Сур ат

— **жаан** киж
— **тонын** суур

Јалбышту от

— тусты оот

Чеген ур

— уур жүктүк

- Узун үндү табыштарды таблицадагы угуза јарт айдып кычыраар.

аа	ээ(еe)	ыы	ии
оо	öö	уу	үү

35. Эжер сөстөрдү таан, көргүзү аайынча бичигер.

К ө р г ү з ү: јуун — јун, ...

Јуун, јон, ээн, эр, јун, каар, сүр, оок, уур, јука, тар, сок, сөөк, ур, јуука, таар, ок, јоон, эн (бөстин эни), ээр, кар, үүр, үр, сүүр.

- Кажы ла эжер сөстөрдүн учуры башка болгон кындый табыштар көргүзөт?

Эки түнгөй таныкла кындый табышты темдектеп бичиир?

36. Кычыраар. Узун үндү табышту сөстөрдү канча танык, канча табыш? Таныктардын тоозы ла табыштардын тоозы иенин учун келишпей јат?

суугуш
такаа

1. Сууга жүзүп эжинерге, јердин аайын ком-
пасла билерге үренип ал.

2. Јаан улуска айыл ичинде болужып жүр: аяк-казанды ла айылдын ичин јунуп ла јуунадып, кичинек балдарды соододып ла кичееп жүр.

3. Кураандар, бозулар, суугуштар, такаалар кичееп өскүрерге јаан улуска болужып жүр.

4. Бичиктен кычырала, билип алганынды најыларына ку-
учындап жүр.

- Узун үндү табышту сөстөрдү јолдон јолго канайда көчүрерин чийүчекле көргүзип, чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү: суу — га, ...

37. Кажы ла эки сөстүг карарткан таныктарының алдынан чийү тартып бичигер.

азырал	азыра
ажыра	ажыр
жастыра	жастыр
кечире	кечир
жетире	жетир
эбире	эбир

● Үйелеп кычырып, чын бичигенигерди көригер.

Элес үндү табышту сөстөрдүг чын бичилерин ундыбагар!

38. Кажы ла бала бойына карточка белетеп алзып. Карточканың бир жагында «Ы», бир жагында «И» таныктар бичилген болзып.

Берилген сөстөрдө кандый элес үндү бичиирин карточкала көргүзигер.

Ажыраар, кечирер, мелтирейт, эбире, азырал, бастыра, жалтыркай.

Темдектезе: *жастыраар* **Ы**, *жетирер* **И**.

39. Кычыраар. Э ле Е таныктардың бичилер ээжизин айдып береер.

Э ле Е таныкту сөстөрдү үйелеп, согултазып тургузып бичигер.

көөрчөк

1. Ыраак **жерлердег** эбирип келеле,
Энемниг айлында токынап отурум.

ууртайдым

Эжикте турган кару уйыстын
Көөрчөк сүдин амзап ууртайдым.

Б. Бедюров.

**жилбилү
үчинчи**

Энгир кирип, койыла берди,
Энгир чолмон **мелтирей** берди.

Л. Кокышев.

▲ Алтай тилде согулта сөстинг кандый үйезине түжетен эмтир?
Карарткан сөстөрдү жолдог жолго канайда көчүрерин айдып беригер.

40. Я, Е, Ё, Ю тапшыктар орус тилден кирген сөстөрдө кандый табыштарды темдектеп турганын жартагар.

январь, станция, обезьяна	пекарня, октябрь
ёж, ёлка, Соловьёв	лётчик, свёкла
Егор, варенье, съезд	Лена
Юра, Юля, Елена	салют, парашют

● Кычырала, орус тилден кирген сөстөрдүг айдыларын ла чып бичилерин сананып алыгар.

Кату үндү ле жымжак үндү табыштар.

41. Таблицаны кычырып, кату үндү ле жымжак үндү табыштарды көгүске алынаар.

Кату үндү табыштар:	[а, о, у, ы]
Жымжак үндү табыштар:	[э(е), ө, ү, и]

42. Сөстөрдүг үндү табыштарына аяру салып, эрмектерди бичигер.

Айдар кичинек сыйныла мешкелеп барды. Мешкелер жеңестү чыкту жерде өзүп јат. Айдар мешкелеп көп жүрген. Је кичинек сыйны мешкелү јерди билбес болгон. Айдар сыйнына мешкелү јерди көргүзип берет. Сыйны мешкени эмди бойы табар.

Мешкени энези каймакка каарар, кышка тузаар.

▲ Бир сөстө кату үндү ле жымжак үндү табыштар кожо туратан эмтир бе?

Кату үндү ле жымжак үндү табыштар бир сөстө кожо турбас.

Бир сөстө эмезе кату, эмезе жымжак үндү табыштар турар: солундар, азырал, күзүнчик, сөзлик.

Орус тилден кирген сөстөрдө кату ла жымжак үндүлер кожо до турар: радио, машина.

43. Үндү табыштарына ажару салып, орус тилдег кирген сөстөрдү кычырып, учурын жартагар. Согултазын тургузып бичигер.

Календарь, портфель, фонарь, тетрадь, фасоль, морковь, кисель, лагерь, тюль, фермер, медаль, шаль, мебель, будильник, понедельник, альбом, рельс.

Письмо, сентябрь, октябрь, февраль.

фермер
фонарь

44. Үндү табыштарына ажару салып, үлгөрдү чокым-жарт кычыраар.

ЖАЙ.

Кичинекей изү жай —

Чечектерге жай.

Кызыл чейне, күнчечек,

Күзүңи деп көк чечек —

Ончолоры жалаңда,

Жаан ойын-жыргалда.

Эдил үндү күүктер,

Көп-көпөгөш көктөштөр.

Жалаа эдинген бөбөлжүн

Кеен жайдын кереезин

Чур-чуманак кожондойт.

Күс келерин сананбайт.

● Караткан сөстөрдүн үндү табыштарын ылгаштырып, таблицага бичигер.

Эрин чөйилер	кату үндү: ... жымжак үндү: ...
Эрин чөйилбес	кату үндү: ... жымжак үндү: ...

45. Табыштарды жарт айдып, космонавттардын бөбөкөзүн кычыраар. База кандай космонавттарды билерээр, кожуп айдыгар.

Ю. А. Гагарин, Г. С. Титов, В. Ф. Быковский, П. Р. Попович, А. Г. Николаев, В. В. Терешкова, П. И. Беляев, А. С. Елисеев, А. А. Леонов, Б. Б. Егоров, К. П. Феоктистов, В. М. Комаров, В. А. Шаталов, Е. В. Хрунов, Г. С. Шонин, Б. В. Воинов, В. Н. Волков, Г. Т. Береговой, В. В. Горбатко, В. Н. Кубасов, А. В. Филиппенко, Н. Н. Рукавишников, Г. В. Добровольский, В. И. Пацаев, В. М. Жолотов, С. Е. Савицкая, ...

● Тагмалык аайылча бичигер. Түңей таныктаг башталган сөстөрдиг экинчи ле үчинчи таныктарын аяруга алып бичигер.

46. Үлгерди кычыраар. Башка-башка үндү табыштар талдап алала, жартагар. Баштапкы эрмектиг төс ле эченти члендерин айдып беригер.

КУРААНДАР.

Өлө-чоокыр кураандар
Өлөң бажын керткилейт.
Ташка чыгып, жылынып,
Төңди төмөн учуртат.
Јергелей туруп, кураандар
Јеле базып јарыжат.
Амырап јаткан энезин
Ажыра калып каткырат.

Сүүнчилү мааражып,
«Сүт бер, эне» — дешкилейт.
Сүмеленип эмеле,
Сүзүжерге баргылайт.
Ойноп жүрүп курааным
Онбос түктү кой болор.
Тайга-ташты эбирип,
Сен таныбас мал болор.

Ј. Маскина.

47. Шуүлтеге келиштире сөстөрдиг кубултып, эрмектер тургузып бичигер.

К о р г ү з ү: Јалбак түс јолло јангы машина браатты.

1) браатты, јалбак, јангы, јолло, түс, машина 2) буудай, бышкан, јайканып турды, јылу, араайын, эзинге 3) ашту, јаан, түрген, комбайн, јалангла, барып јат 4) нөкөриле, кожо, эртен тура, балыктап, Јажнай, барды.

● Јолло деп сөстинг табыштарын ылгагар. Тазылын ла кожултазын көргүзеер.

48. Улус күскиле мал ижинде, кырада, садта, маалада нени эдип турганы керегинде «**КУСКИ ИП**» деп бажалыкту сочинение бичигер.

49. Слер үндү ле туйук табыштарды чике танып айдарын ла темдектеп бичиирин канайда билип алганыгарды Койонок ченеп көрөргө јат.

▲ **КОЙОНОКТЫҢ СУРАКТАРЫНА КАРУУ БЕРИП,
ЖАКЫЛТАЗЫН БҮДҮРИГЕР.**

1. Кандый кату үндү табыштар эрин чөйилер, кандыйлары эрин чөйилбес?
2. Кандый жымжак үндү табыштар эрин чөйилер, кандыйлары эрин чөйилбес?
3. Кату ла жымжак үндү табыштардын алтай ла орус сөстөрдө турар ээжи-зи түнгөй бе? Темдектеп, сөстөр айдып көргүзөер.
4. Узун үндү табыштарды айдып береле, темдектеп бичигер. Олордыг кандыйлары кату, кандыйлары жымжак, тартагар.
5. Кандый туйук табыштар эжерлү? Олорды эжерлеп айдып, түндегер.

3 §. Сөстин бүдүми.

Сөстин учурлу бөлүктөри: тазыл, кожулта-лар, төзөгө.

50. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн кубулбай турган ла кубулып турган бөлүктөрүн көргүзөер.

БИСТИҢ ШКОЛ.

Школ — бистин экинчи айлыс. **Школдо** бис көп билгир ле таскаду аладыс. **Школдын** мастерскойында ла садында иштеерге үренип жадыс. Ада-энелер **школго** келип жүрет. Олор **школло**, бистин ижисле таныжат. **Школды** черетеерге ле будыырга ада-энелер база туружып жат. Бистин **школдог** көп балдар үренип чыгат.

бөлүк

● Сөстин кубулбай турган бөлүгүн не деп айдар?

Сөстин кубулып турган бөлүгүн не деп айдар?

Эрмектеги сөстөрдү бойы бойыла сөстин кандый учурлу бөлүгү кол-боштырат?

51. Кычырып, тазылы жагыс сөстөрдү көргүзөер.

1. Баштаачы ла айдылаачы — эрмектин төс члендери.
2. Жыштын кузугу жакшы бүткен, кузукчылар кузуктап

барар. 3. Олорго жолды таадам баштап барар. 4. Бажынды бийик тут.

- ▲ Тазылы жаңыс сөстөрдү база канайда адап жат?
Угы жаңыс сөстөрдүн түнөй бөлүгүн не деп айдар?

52. Кычыраар. Караткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн көргүзсө.

1. **Кыш** түшти, **андаар** ой келди. **Кышкыда** тайганын кары калын. **Же ченемелдүү ангчыларга** жаан кар буудак болбойт. Олордо **чындык болушчы** — тереле жапкан чана бар. **Анчы чаначы** спортчыга түнөй.

2. **Жайгы** бөрү тойу, **кышкы** бөрү ач. **Түндө** бөрү агаш аразынан чыгып, айылдарга өңөлөп келет. **Ийттер** сезип, үрүжө берет. Бөрү **мылтыктыг** табыжынан коркып жат. Ол **оттон** до коркыыр.

● Озо **кыш** деп тазылду, онын кийинде **ан**, үчинчизинде **чана** деп тазылду угы жаңыс сөстөрдү чыгара бичигер. Олордун учурлу бөлүктөрүн темдектеп көргүзсө.

Сөстө тазыл ла сөс кубултар кожолтадан өскө база кандай кожолта турган эмтир?

Ол кожолтанын учурын тартагар. Сөстүн учурлу бөлүктөрүн темдектеп көргүзсөтөп чийү темдектерди эске алынаар:

Сөстүн тазылы:	—	малчыга
Сөс кубултар кожолта:		малчы га
Сөс бүдүрер кожолта:	^	малчыга

53. Кычыраар. Кажы ла жолдо берилген угы жаңыс сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн темдектеп бичигер.

К ө р г ү з ү: **Ан** — **анчы**, **анду**, **анзак**.

Чана — чаначак, чаначы, чаналу.

Кыш — кышкы, кышта, кышту, кышкыда.

Кожон — кожончы, кожондо, кожонду.

▲ 1. Угы јаныс сөстөрдиг кажы ла сөзи јаны учурлу сөс болгонын кандый бөлүгинеи тандыгар. Ол бөлүгин не деп айдар?

2. Сөс бүдүрер кожулта ла сөс кубултар кожултанын башказын јартаар. Сөстөр темдектеп айдыгар.

Тазылга кожулып, јаны учурлу сөс бүдүрип турган кожултаны **сөс бүдүрер кожулта** деп айдар: эм+**чи**, эм+**де**, бичи+**к**, бичик+**чи**.

Тазыл ла сөс бүдүрер кожулта сөстин **төзөгөзин** бүдүрип јат. Сөстин төзөгөзин мындый чийүле темдектеп көргүзөр:

_____ малчыга, бичикти.

54. Сөстөрдиг учурлу бөлүктерине ле учурына ајару салып кычыраар.

Амыр, амыра, амыраш.

Кош, кожул, кожулта.

јарт, јарта, јартаачы.

кожулта

● Бичип алыгар. Сөстөрдиг төзөгөзин чийүзиле көргүзеер. Бичиген кажы ла сөстин төзөгөзине кандый бөлүктер кирип јат, јартагар.

Тазылга эки де сөс бүдүрер кожулта кожулар аргалу: бичи + **к** + **чи**.

Сөс бүдүрер кожулта јок болзо, сөстин тазылы ла төзөгөзи јаныс болор: **ишке**, **эчкилер**.

55. Кычыраар. Карарткан сөстөрдиг чыгара бичип, тазылып, кожулталарып, төзөгөзин көргүзеер.

КЫШКЫ ЭНИР.

Айлаткыш

Кышкы энир кыјырап,
Кырды төмөн өнөлөди.
Јелбер-кара јуурканла
Јердин үстин бүркеди.
Туман койдонгон өзөккө
Туйук кара түн түшти.

Јурукчы соок көзнөккө
Јуругын журап соододы.
Айлаткыштың түбинде
Ак јылдыстар имдешти.
Телефон эмиги бийикте
Јетен жүзүн күүледди.

Ј. Кыдыев.

56. Јурукты аяктап көрөгөр.

Текстти кычырып, учурып јурукла тўгдөгөр. Уулчактыг кандый кылык-јагы јарады? Слерле ондый учурал болды ба?

Автобуска неме тудунган ўй кижии кирип келди. Эркин капшай ла отурган јеринен турды.

«Бери отурып алаар, былар» — деп, ол айтты. Ўй кижии Эркинге быян айдып, онын јерине отурып алды.

● Јурукты тузалашып, куучынды оног ары улалтыгар. Чике куучынду эрмектинг токтой тўжер темдектерин јартагар.

јурук

4 §. Колболу сөстөр.

57. Таблицаны көригер. Колболу сөстөр кандый эки сөстөнг бүткенин жартагар. Тазылдарын көргүзеер.

Јаба бичилер	Башка бичилер	Чийүүчөк ажыра бичилер
күнчыгыш Каракол Бешпелтир јарганат јашөскүрим суалгыш	эртен тура темир јол аржан суу эр киж уй саачы таш көмүр	ада-эне ар-бүткен айак-казан Горно-Алтайск Кан-Оозы Беш-Өзөк кой-јиилек

▲ Бу сөстөрдиг чын бичилерин ундыбагар!

58. Кычыраар. Колболу сөстөрдиг тазылдарын чийүлө көргүзип бичигер.

К ө р г ү з ү: *аш-курсакты, ...*

1. Аш-курсакты бойынг белетеп үрен. 2. Бистин јерде ашты комбайнла кезип, согуп алат. 3. Бийск городко асфальт јолло једер, оноң ары темир јолло барар. 4. Сууда јүрер кушты суугуш деп адап јат. 5. Јердинг күн ажып турган талазы күнбадыш деп адалат, күн чыгып турган талазы күнчыгыш деп адалат.

күнбадыш
күнчыгыш

● Колболу сөстөр бар эрмектерди бойыгар кожун бичигер.

59. Берилген сөстөрдөг талдап, колболу сөстөр бүдүрип бичигер.

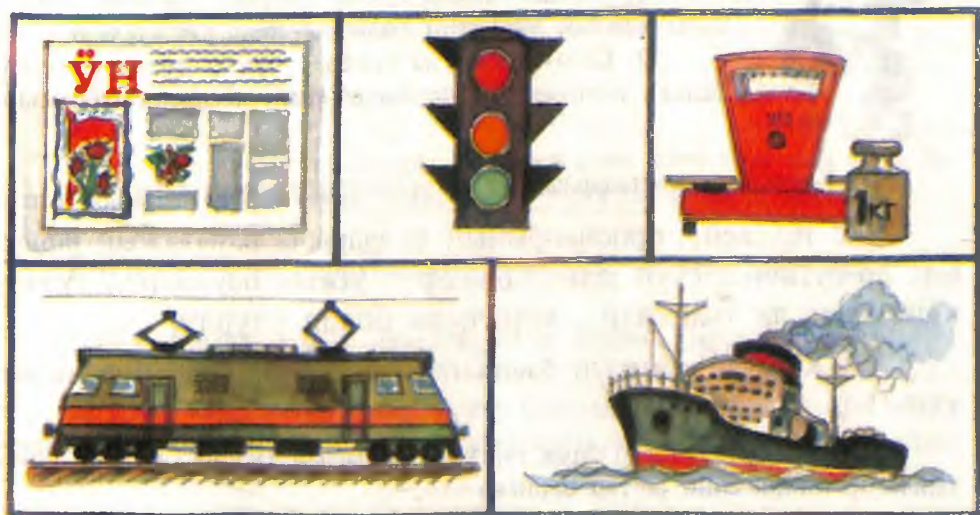
К ө р г ү з ү: *айыл-јурт, ...*

Айыл, эр, конгыс, јурт, киж, төрөл, ада, от, ийде, кийик, јалбышту, куш, күчтү, ак, суу, јылдык, он.

60. Орус тилден кирген колболу сөстөрдүн согултазын чике тургузып кычыраар. Кезиктериле эрмектер тургузаар.

Луноход, магнитофон, кинофильм, вертолёт, светофор, шлакобетон, электровоз, паровоз, стогомёт, быткомбинат, сбербанк.

● Журуктагы предметтердин адын оңон ары кожуп бичигер. Ол кандый сөстөр?

5 §. Сөстин кожулталарын чын бичири.

61. Тунгак туйук ла үнгүр туйук табыштарды эске алынаар. Угуза јарт айдып, таныктарыла темдектеп бичигер.

Сөстин тазылы тунгак туйукка токтозо, кожултазы тунгак туйуктан башталар: чечек — чечек + к е.

Сөстин тазылы үнгүр туйукка эмезе үндү табышка токтозо, кожултазы үнгүр туйуктан башталар: күүлө + з е, шонкор + д ы.

62. Кычырып, карарткан сөстөрдиг тазылын ла кожулталарын көргүзеер. Кожулталардыг бичилер ээжизин жартагар.

1. Агаштар ла чечектер отургызып, оморды кичееп, көрүп тур. Тузалу кушкаштарды чеберле. Оморго курсак салар жер эдип бер.

2. Казахстанда тепшидий куйрукту койлор бар. Оморды «теп-ши» куйрукту койлор деп адап жадылар.

▲ Сурактардыг болужыла керектү ээжини эске алынарга Койо юкко болужаар.

1. Сөстин тазылы тунгак туйукка токтозо, кожул-тазы кандый туйуктаг башталар?

2. Сөстин тазылы үнгүр туйукка эмезе үндү та-бышка токтозо, кожултазы кандый табыштаг башталар?

63. Керектү кожулталарды кожуп, эрмектерди бичип алыгар.

Бис телекей... ороондорынын балдарыла наҗылажып жадыс. Бис ар-бүткен... сүүп жадыс. Балдар — жаҗыл өзүмдер..., тузалу куш...дыг ла тын...лар... коручызы болор учурлу.

▲ Кандый табыштаг башталган кожулталар коштыгар, нениг учун?

64. Берилген сөстөргө сурак тургузып кычыраар. Нениг учун эки түнөй таптыктар бичилгенин жартап беригер.

јаратты	азыкка	тоннын	јолло
јаратта	казыкка	тонноғ	тилле
јараттағ	тумчукка	кулуннан	колло

● Кажы ла сөскө сурак тургузып, учурлу бөлүктерин темдектеп бичигер.

К ө р г ү з ү: Нени? Јаратты

65. Кычырып, карарткан сөстөрдиг кожултазын бичип, ээжизин жартагар.

1. Кош... ат... суу... ол јанына кечирип койдым. Кичинек ак јалагычак... апарала, мөш... буулап сал... . Кой... күр... јанынан келип, суу ичкилеп, тоқынай бердилер.

И. Шинжин.

66. Ўлгерди кычыраар.

КЫШ.

Тошту тенис тыныжы —
Шуурганду кыш келет.
Эжигимниг жанына
Куйун келип айланат.

Кырларымнын бажына
Мөнгүн бөрүк кийдирет.
Көзнөгиме ойто ло
Jүзүн журуктар журалат.

А. Адаров.

- Карарткап кажы ла сөсти, тазылын коштой тургузып, бичигер.

К ө р г ү з ү: *тыныжы — тыныш, . . .*

- ▲ Кандый кубулга боло берген эмтир?

67. Тунгак туйук табыштары үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, берилген сөстөрди **мениг, сениг, оныг** деп солумаларла кожо бичигер.

К ө р г ү з ү: *Мениг жүрегим, сениг жүрегин, оныг жүреги, ...*

Јүрек, эрмек, ырыс, темдек, куш, кереп, бичик, бут, јөп.

68. Кажы ла эрмектинг бажы ла учын Койонокло кожо таап, токтой түжер темдегин тургузып бичигер. Эрмекти јаан тапкыктаг баштап бичиирин унды-багар.

Бир катап Адучы кичинек кайын казып экелди агаштын тазылын ол чыкту јенгесле ороп алган эмтир бис кичинек кайынашты кайырчакка отургыстыс кўс келди бистинг кайыннын јалбрактары јажыл ла бойы узак турды.

- *Адучы* деп сөстинг бүдүмин ылгагар. Үндү табыштарынын сөстө турар ээжизин јартагар.

6 §. Орус тилден кирген сөстөргө кожулталар кожулар ээжи.

69. Ээжиши кычырып, көгүске алынаар.

журукчы
жураар

Орус тилден кирген сөстөр тунгак туйукка токтозо, ого тунгак туйуктан башталган кожулта кожулар: спорт + **ты**, урок + **ко**, класс + **та**.

Үндү табышка токтозо, үнгүр туйуктан башталган кожулта кожулар: кино + **до**, ракета + **га**, платье + **ни**.

70. Үлгерди чокым-жарт кычыраар.

1. Бир катап урокто
Бисти каргаа жураткан.
Канайда жураарын доскодо
Качыбыс жартап көргүскен.
Кезик балдардын журуктары
Сүрекей бисти соныркатты.
Саң ла башка каргаалары
Ончо классты каткыртты.

2. Айсулу грядка ододы,
Албаданып сугарды.
Чоокырак ого болушты —
Грядкада не де артпады.

С. Сартакова.

Л. Кыдыев.

● Орус тилден кирген сөстөрдү чыгара бичигер. Тазылып ла кожултазын көргүзип, чын бичилерин жартагар.

Эжерлү үнгүр туйук табыштар орус сөстин учында тунгак болуп айдылар. Онын учун андый сөстөргө тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулар: утюг + **ты**, пароход + **ко**, гараж + **тар**, газ + **ка**.

Эжери жок үнгүр туйуктарга токтогон сөстөргө үнгүр туйуктан башталып турган кожулта кожулар: горн + **ды**, мел + **ди**, клей + **ди**, лагерь + **ге**.

71. Орус тилдег кирген сөстөрдү жарт айдып, кожулталарына аяру салып, эрмектерди кычыраар.

1988 жылда бирме төртүнчү жайгы Олимпиаданын ойындары Түштүк Кореянын тос городында, Сеулда, өтти.

Гимнастикала бистинг кыстар жөнү алдылар. Елена Шушуннова Санкт-Петербургтан, Светлана Богинская Минсктен, Ольга Стражева Запорожьедег, Наталья Лашенова Ригадан, Светлана Баитова Могилёвтон, Елена Шевченко Москвадан Олимпиаданын чемпиондоры болды.

● Городторды адаган сөстөрдү чыгара бичигер. Кожулталарынын чып бичилер ээжизин жартагар.

72. Журукты аяктап көригер. Текстти кычырала, алтай тилге көчүрер.

— Здравствуйте. Запишите меня, пожалуйста, в библиотеку.

— Здравствуй. В каком классе ты учишься?

— В четвертом.

— Как тебя зовут? Назови имя и фамилию. Скажи, какие книги ты любишь читать.

— Меня зовут Миронов Вася. Я люблю читать про войну и космонавтов.

● Бойоор баштапкы катап библиотекада болгоньгар керегинде куучын тургузып бичигер.

Сурактарга каруу беригер. Темдектеп, сөстөр айдыгар.

1. Сөс кандый учурлу бөлүктөрдө туруп жат?
2. Сөстөңг кандый бөлүгү төс учурлу?
3. Сөстөңг кандый бөлүгү жаңы сөс бүдүрөт? Кандый бөлүгү сөстөрдү бой-бойыла колбоштырып турат?
4. Сөстөңг төзөгөзү деп кандый бөлүгүн айдып жат?
5. Колболу сөстөр деп кандый сөстөрдү айдар? Олор канайда бичилер?
6. Кату ла жымжак үндү табыштардыг сөстөрдө турар ээжизү кандый? Орус тилдег кирген сөстөрдө кандый?
7. Орус тилдег кирген сөстөргө кожулталар кандый ээжилерле кожулуп жат? Сөстөр темдектеп көргүзөер.

бөлүк
бөли
бөлиш

7 §. Куучын-эрмектиг бөлүктөри.

Адалгыш, јарталгыш, тооломо, солума, глагол—куучын-эрмектиг бөлүктөри.

Адалгыш.

Не-немени темдектеп, кем? эмезе не? деп сурактарга каруу берип турган куучын-эрмектиг бөлүгүн адалгыш деп айдар. Темдектезе: Кем? кижү, ада-эне, бала. Не? күн, агаш, ан, кулун.

Адалгыш жаңыс ла көп тоодо турар, кубулткыштарла кубулар.

Адалгыш эрмекте баштаачы болуп турар.

73. Эрмектерди кычыраар. Таныш куучын-эрмектиг бөлүктөрүн табыгар.

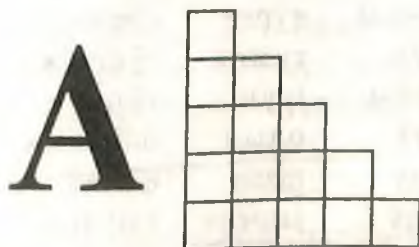
Күрөң күс божоды. Ап-апагаш кыш келди. Койон до ак кебин кийди. Эмди соок күндөр турар. Сууларды калын тош

бүркеер. Мал жылу кажаганга кирип јат. Айу терен ичегенде јадат.

● Эрмектерди бичип алыгар.

Адалгышты, јарталгышты, глаголды ўстине таныктарла темдектеп бичигер: ад., јарт., гл.

74. Куру клеткаларга једикпес таныктарды тургузып, адалгыштар бичигер. Олордыг кажызы к е м? кажызы н е? деп сурактарга каруу берет?

75. Сурактардыг болужыла эрмектердинг баштаачызын тургузып, кычыраар.

көрүк

АГАШАРАЗЫНДА.

... (кем?) агаш аразына мечиртке көрөргө барды. Агаш аразында солундар көп болды. Төнгөштин алдынан боро ... (не?) чыга конды. Өлөңнинг ортозыла ... (не?) јорголоп барды. Төнгөштин көңдөйинен ... (не?) мантап чыкты.

Је ... (нени?) уулчак узак сакыды.

76. Адалгыштарды сурактар аайынча кубултып, эрмектерди бичигер. Сурактарын бичибегер.

экү

эгү

МӨШ.

Мөш — баалу агаш. (Ненин?) Мөш... тузазы көп. (Неде?) Мөш... кузук бүдүп јат. (Неден?) Мөш... кузук та алар, тудунар-кабынар немелер де эдер. Алтай (неле?) мөш... бай. (Нени?) Мөш... чеберлеер керек.

77. Ребуста јуралган сѳсти таап кычырала, бичип алыгар. Тапкан сѳсти кубулткыштарла кубултыгар.

ТУРНА

78. Кажы ла адалгыштыг тазылып ла сѳс бѳдѳрип турган кожултазын кѳргѳзеер.

кийим	кѳрек	кѳкчи
ѳзѳм	тужак	тѳштѳк
јѳрѳм	јуун	тѳндѳк
јенѳ	одын	најылык
саду	јазал	бичик
кечѳ	јыргал	ѳмѳлик

● Озо адалгыш адалгыштаг бѳткен сѳстѳрди, онын кийинде глаголдог бѳткен адалгыштарды чыгара бичигер.

79. Тѳчкалардыг ордына керектѳ таныктарды тургузып, јангы адалгыштар бѳдѳрип бичигер. Канча тѳчка, анча сѳс болзын.

т . т	с . с	к . с
тат	сас	кыс

● Кезик адалгыштарла эрмектер тургузып бичигер.

80. Глаголдордог бир сѳслѳ айдылган адалгыштар бѳдѳрип бичигер.

Кѳргѳзѳ: *базып јат — базыт, . . .*

Базып јат, јарыжып јат, ѳренип јат, ойноп јат, уйуктап јат, сананып јат, таскап јат.

81. Кеп сѳстѳрди кычырып, утурун јартагар.

Кычырган кижѳ кѳпти билет,
Кычырбаган кижѳ јангыс јерде турат.

Көп кычырзанг, көп билеринг.
Өмөлү иш өчпөс.

- Бойыгар кеп сөстөр кожун айдыгар.

3-чн кеп сөсти бичип алыгар. Төс члендерин чийүле темдектен көргүзсөң.

82. Үлгөрдн чокым-жарт кычыраар.

1. Ак чечектер жайылып,
Ак арканы бүркеди.
Ару эзинге жайканып,
Аромадын жайылтты. | 2. Жараш жыды жайылган
Жаскы түннин серүүнин!
Ак чечеги жайылган
Алтайымнын бийанын! |
|---|---|

А. Саруева

А. Ередеев.

3. Чесноктор, чалкандар
Чеден кууй өскүлейт.
Кызыл жаакту помидор
Күнгө быжып келгилейт.

Ж. Кыдыев.

- Адалгыштарды жарталгыштарла кожо бичип алыгар.

К ө р г ү з ү: Ак чечектер, . . .

*арена
жаакту*

Жарталгыш.

Жарталгыш — куучын-эрмектин бөлүгү.

Предметтин аңылу темдегин көргүзүп, кандый? деп суракка каруу берет.

Эрмекте жарталгыш адалгышты жартаар, эчеги член болуп турар.

83. Текстти бичип, жарталгыштарды таппы, алдыла чийү тартыгар.

Тана чыйрак ла капшуун болгон үстине сүрекей жалтанбас
ла төп санаалу болгон. Эмдик тайды тудала, озо баштап мой-

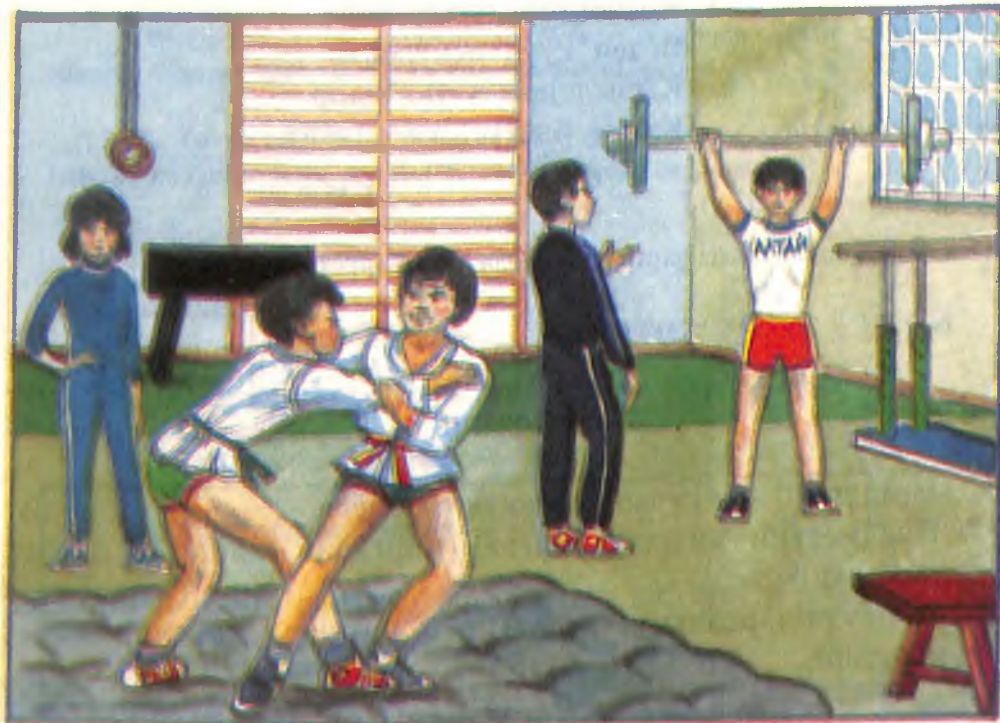
нын, онон башарказын, белин сыймап, торт ло эркеледип турар. Онойып эркеледип, сыймап турала, ээртеп алган турар. Тискинди кыскартып, сол колыла үйгенди жаактай туткан ла бойынча, атка минип, узун чылбырды онг колына алар.

А. Адаров.

● Таскадуда берилген јарталгыштарга удурат учурлу јарталгыштар таап бичигер.

К ö р г ү з ү: Чыйрак — боду, . . .

84. «Менин адым» деп куучын бичиште белетенип алыгар. Кандай өңдү, кылык-јаңду аттар бар, аттыг кандый јепселдерин билеригер? Атла кандый иш бүдүрүп јат, куучындан береер.

85. Јурукта јуралган спортсмендер нени эдип јатканын глаголдорло тузаланын айдыгар.

Бу спорттың бүдүмдери ле слердинг школдо, аймакта, республикада бар жарлу спортчыларды билеригер бе?

Јурукты тузаланып, куучын бичигер.

Глагол

Глагол — куучын-эрмектинг бөлүги. Ол эдилгени (действиени) темдектеп јат.

Глагол үч өйлү: тургуза (бичип јат, кычырат), өткөн (бичиген, бичиди), келер (бичиир).

Эрмекте глагол айдылаачы болуп турат.

86. Өлгерлерди чокым-јарт кычыраар. Глаголдорго сурактар тургузып, өйип јартагар.

1. Баатыр улус кой-малды
Јайы-кыжы кабырат.
Чөлдін кату бүдүмин
Јымжак эдип кубултат.

В. Качканаков.

2. Ак бөрүктү төнөш төзинен
Агас күлүк јолын баштаган.
Какпак таштын алдынан
Кара киш мантап барган...

јүрүм
өзүм

3. Агаш аразына сен барзан,
Андар бичигин кычыарын.
Ар-бүткеннин јүрүмин көрүп,
Алтайдын байлыгын билерин.

Ј. Кыдыев.

● 1-кы төртјолдыктың баштапкы эрмегин чыгара бичигер. Төс члендерин чийү тартып көргүзер.

Тургуза **ой**динг глаголы **ени** эди**п** **јат**? эме**зе** **кана**йы**п** **јат**? деп сурактарга каруу берет: кычыры**п** **јат**, кычыра**т**.

Өткөн өйдиг глаголы **нени этти?** эмезе **канайтты?** деп сурак-тарга каруу берет: бичип салды, бичиди, бичиген.

**Келер ойдинг глаголы нени эдер? эмезе канайдар? деп сурак-
тарга каруу берет: үренип барар, үренер.**

97. Кычыраар. Глаголдорго сурактар тургузып, öйини кsргүзсөз.

1. Өткүн үндү шулмус
кулундар
Куйругын көдүрүп,
сүүнчилү манташты.

2. ... Кобыда малын эбире
Кожон-коотло кабырат.
Лотконду тўнди өткўре
Локтоп малын ол турат...

Л. Кыдыев.

Сууда, көлдө табыжы
серибей,
Суугуштар ла кастар
учты.
Э. Палкин.

3. Кожоным кўндий кўйер, куштый учар.
Ол жуучылдарла кожо тартышка барар.

М. Джалиль.

98. Журуктарда жылдыг кандый 6йи жу-
ралган? Ол керегинде эрмектер тургузаар. Эрме-
геерде 6тк6н 6йди, келер 6йди к6рг6скен глагол-
ду эрмектер болзын.

99. Куучының башка-башка өйдө турган глаголдорды столбиктерге чыгара бичигер.

Тургуза өй	Өткөн өй	Келер өй
үренет	башталды	ойногылаар

КОРКЫНЧАК ХОККЕЙ ОЙНОБОЙТ.

Кышкы каникулдар башталды. Мерген ле Ырысту жаңыс класста үренет. Олор тошко хоккей ойногылаар.

Ырысту, Мергенге көрө, чик-жок артык ойноп турды. Ырысту кажы ла кирген шайбанын кийнинен кожондойт:

Хоккейди чып ла эрлер ойнойт,
Коркынчак хоккей ойнобойт.

Мынызы Мергенге жарабай да турза, ол унчукпады.

Олорго јетинчи класстын «Токпок» деп чоло атту шок-чыл Содон келди. Ол уулчактарды өчөп, шоодып баштады. Мерген ачына берди. Жаңыскан ол «Токпокко» чыдабас. Је оныла кожо Ырысту бар ине. Уулчак јалтанбай, ичкери алтады.

Ол кайа көрди. Је кожо ойногон нөкөри јогыла. Онын изи де сооп калтыр.

Јаан удабай Ырысту једип келди. Олор ойынды улалтып ийдилер. Алдындагы ла чылап, Ырысту јенип турды. Је та ненин де учун Ырыстунын кожоны угулбайт.

С. Темеев.

100. Јуруктарды көрүп, башка-башка өйдө турган глаголдорло тузаланып, эрмектер бичигер.

Тузаланар сөстөр: *иштеген, иштеп јат, иштеер.*

101. Текстти кычырала, алтай тилге көчүрөөр. Глаголдордун ойин чын көчүрөөр.

ЗИМНИЕ ЗАБАВЫ.

Стоял ясный зимний денёк. Легкий снег тихо падал на землю. Высыпали на улицу ребяташки. Снег был липкий. Мальчишки стали крепость строить и в снежки играть.

Девочки снегурочку лепили. Вместо глаз — льдинки. Вместо носа — морковка. Рот и брови угольком нарисовали. На голову надели шапку. Красивая снегурочка вышла.

102. Глаголдорды ылгагар. Олор кандый сөс бүдүрөр кожулталардын болушыла, кандый куучын-эрмектин бөлүгинег бүткенин жартагар.

башта	кайла
темдекте	чайла
кошто	күндүлө
манта	көктө
кожондо	буушта

103. Адалгыштардаг глаголдор бүдүрүп бичигер.

К ө р г ү з ү: *бије — бијеле, . . .*

бије	аш	кош
јол	иш	көк
јар	оро	чечек
ый	суу	кору

Глаголдор адалгыштардаг кандый сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүдетен эмтир?

Талдан алган глаголды үч ойгө тургузып айдыгар.

104. Адалгыштардаг глаголдор, жарталгыштардаг глаголдор бүдүрп бичигер.

К ө р г ү з ү: иш — иште, кара — карар.

иш	кара
ан	боро
кожон	ак
кай	түрген
куучын	јаан

▲ Адалгышты, жарталгышты ла глаголды бой-бойыпнаг канайда ылгаштырып јадыгар?

105. Јуруктыг учурына келиштире куучын тургузаар. Слер кандый спорт-ты сүүп турганыгарды база кожуп айдыгар.

8 §. Укташ члендү эрмектер.

106. Токтой түжер темдектерге ајару салып, тоолои айтканын үнле көргүзип кычыраар.

1. Андар, куштар, курт-коныстар жылу јаска сүүнди.
2. Меестерде, төндөрдө, кобыларда койлор отоп жүргүлейт.
3. Јоткондо агаштар јайканат, ээлет, сынат.
4. Юннаттар ак, боро, кара кроликтер өскүрөт.
5. Кроликтерди омор өлөңлө, морковьло, капустала азырап јат.

● Эрмектин кандый члендерин тоолоп айттыгар? Омор кандый куучын-эрмектин бөлүктериле айдылган?

Эрмектин укташ члендери бир суракка каруу берер, бир ле членди јартап турар.

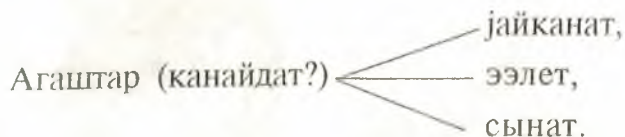
Эрмектин төс тө члендери, эчени де члендери укташ болор аргалу.

107. Кычырып, укташ члендерине сурак тургузаар.

Алтай улустын сүттенг белетеген курсактары: каймак, сарју, чеген, курут, быштак, эјегей. Кандыкты ла чомырды сүтке кайнатса, кандый амтаңду!

● Бичип алыгар. Арбадаг кандый курсак эдиң јат? Укташ члендү эрмек кожуп бичигер.

108. Схеманы кычырып, укташ члендерди көргүзеер. Кандый члендер укташ эмтир?

НЕ? Андар, —
 куштар, —
 курт-конгыстар — сүүнөт.

● Укташ члендү эрмектердинг схемазыи бойыгар тургузаар.

1. Үренчиктер газетти, журналды, бичикти кычырды.
2. Юннаттар ак, боро, кара кроликтер азырады.
3. Койлор меесте, төңдө, кобыда отоп јат.

109. Укташ айдылаачылар кожуп, эрмектерди јетире бичигер.

1. Кызычак...
2. Анчыны сескен тийинг кыймыктанбас, ...
3. Кышкыда салкын сыгырат, ...
4. Јолдо көп көөликтер күүлежет, ...

К ө р г ү з ү: *Кызычак бичип јат, кычырып јат, журап јат.*

110. Укташ члендер кожуп, сурактарга каруу беригер.

1. Үредүчи слерди канайда кычырарга үредет?
2. Школдо слер кандый предметтер үренип јалыгар?
3. Бистинг ороондо кандый укту албатылар јадат?
4. Слердинг јерде кандый професиялу улус иштейт?

● Кандый укташ члендер кошконыгарды јартап беригер?

Укташ члендер үннинг эмезе колбоочынын болужыла биригер.

Үннинг болужыла бириккен укташ члендер тоолоп айткан үнле айдылар, бой-бойынанг запятойло бөлинип бичилер.

Эки укташ членди *ла, ле, ло, лө* деп колбоочылар бириктирип турза, запятойло бөлинбес.

111. Эрмектердинг укташ члендери канайда бириккенине ајару салып кычыраар.

1. Јаланда ла турлуда улу иштер башталат.
2. Аркада, јаланда чалгылар јалтырайт.
3. Турлуда радио ло телевизор бар.
4. Адабыс биске үредүде ле иште болужатан.
5. Балдар суббот-

никте түрген ле күүнзеп иштенет. 6. Стадиондо спортчылар кўрежет, жарыжат.

▲ Укташ члендер кандый суракка каруу берет? Ол кандый члендер?

112. Скобканы ачып, укташ члендерди ўшнинг эмезе колбоочынын болужыла бириктирип бичигер. Запятыйдын турар ла турбас учуралдарын ундыбагар.

ТАЙГАДА.

Тайгада (чиби мōш жойгон) өзүп јат. Ийне бүрлү агаштардын тōзинде јенес болот. Тайгада (кызылгат боронот) јакшы бүдет. Анда (күртүк чай) учуп жүрет. (Айу бөрү) база тайгада учурайт.

113. Кажы ла јолдо берилген сōстөрлō укташ члендү эрмектер тургузып бичигер. Керектү запятыйлорды ла колбоочыларды база тургузаар.

1. Уйлар, јажанга, јаскыда, койлор, ла, чыгат.
2. Јуртта, бистинг, трактор, көōлик, бар, кош, тартар.
3. Тунгак, туйук, ла, ылгаштыр, табыштарды, ўнгүр, туйук.
4. Баштаачы, тōс, ла, айдылаачы, болор, члендер.

114. Божодылган таныктарды кожуп, эрмектерди озо кычырып алыгар. Кошкон таныктарды ла укташ члендерди јартагар.

Баарчык...ар ла карлагаш...ар уйазын кайда тартат? Аңырлар ла турналар уйаларын көл...инг јаказында јазайт. Јаскыда бистинг јер...е кара да, ак та куу...ар учуп келгилейт. Јүзүп жүрген куулар...ы көрөргō јараш.

● Экинчи эрмекти чыгара бичип, члендериле ылгагар.

115. «Алтайдын чолмоны» деп газеттег колбоочылу ла колбоочызы јок укташ члендү эрмектер талдан бичигер.

116. Јурукта не көргүзилгенин озо адап беригер. Сурактарды тузаланып, «Јилбилү кружок» деп куучын тургузып айдаар.

1. Уулгактар кандый кружокко жүрет? Олорго ат адагар.
2. Олордын башкараачызы кем?
3. Кружокто балдар ненинг макеттерин эттилер?

макет

4. Олор ижинде неле тузаланды?
5. Бойының колыла эткен ишти көрөгө кандый?

● Тургускан куучыңды бичип алыгар.

▲ Сурактар ла жакытталар:

1. Укташ члендер керегинде нени билип алганыңарды айдып беригер.
2. Укташ член качан запятойло бөлинип бичилер, качан запятойло бөлибес?

117. Куучыңды кычыраар.

амыр-энчү
жадын-жүрүм

КОРУЧЫЛ СОЛДАТ.

Бу керек Ада-Төрөл учун Улу жуу тужында болгон.
Фашисттер адыжын тыңыдып турган...

Адыш кенетийин тымый берген. Кайдан да баланың ыйы угулды.

Солдат Николай Маслов болушка чурап барды. Ол күр жаар жылып барган. Анда кичинек немец кызычакты көрүп ийди. Солдат баланы төжине жаба тудуп алала, ойто кайра жылды.

Бу ат-нере керекти бастыра телекей билер. Берлинде коручыл солдатка кереес памятник тургузылган. Кереесте кичинек кызычакты кучактанып алган солдат турат.

Текстте не керегинде айдылган? Темазы кандый?
Текст ненинг учун онойдо адалган?

Текстте не керегинде айдылганы **тема** болор. Тема тексттин эрмектерин бириктирип турар.

Автор нени айдарга эмезе көргүзөргө сананган — ол тексттин **төс шүүлтези** болор. Тема ла төс шүүлте бой-бойыла колбулу.

118. Кычыраар. Текстке бажалык табыгар.

Јүзүн-башка кушкаштар эрте таннан ала бозом энирге јетире өткүн үндерин үспейт. **Ногон-сары** чечектерди кучактай алып, јараш јыдын тартынып, кырлар ажыра, кобылар кечире базап јүрер күүним келет. Јастын мындый јараш күндеринде агааш аразында соодоп, ан-куштын кылык-јангын, јүзүн-јүүр өзүмдерди көрүп јүрөргө сүрекеј јакшы!

▲ Тексттин төс шүүлтези кандый? Ол кандый эрмектерде јарт айдылган?

119. «Најылык» деп темага текст тургузаар.

Т у з а л у с ө с т ө р: Јаштан ала, чыккан-өскөн јер, керсү, јалакај, чындык, бойынын сөзине турар, аргадап болужар, уур-күчти јенер, ак-санаалу.

120. Кычыраар. Текстте не керегинде айдылган? Текст ненинг учун анайда адалган?

ОТ-ЭНЕ.

Алтай улустын эн ле тын байлаганы — от-эне.

От-эне кижини азыраган, јылыткан, јарыткан.

Јеткерлү Әйдө казыр аңдардан аргадаган.

Отко сүрее-чөп саларга јарабас, бычак-малта уулабас. Отко түкүрбес. Оны азырап, күндүлеп турар керек.

От јок — јүрүм де јок.

● Учурын куучындайла, бичигер.

Тексттин темазын эмезе төс шүүлтезин кыскарта адап айтканы — онын **бажалыгы** болор.

121. Јурукка бажалык таап, сурактарла тузаланып, текст тургузып бичигер.

Түлкү кандый тынду?

Ол кайда жадып жат?

Түлкүнинг тыш бүдүми, өңи, кылыгы кандый?

Ол неле азыранат?

Түлкү кандый туза ла каршу жетирет?

Түлкү керегинде кандый чөр-чөктөр билереер?

▲ Текстке кандый бажалык тургустаар, пенинг учун?

122. Эрмектерди шүүлтези айыныча колбоштырып, ээчий-деечий тургузып кычыраар.

ТАПКЫР.

Койчы кичинек чаазынга бичик бичийле, овчарка ийдин айлы жаар ийди. Бир катап койчы бийик кырларда койлор кабырып жүрген. Ийт кижининг нөкөри деп, чын айдылган. Улус ийттин мойнында бичикти кычырып, болушка мендеди. Кенетийин таштар көчкөлөнип, койлордын жолун туй бөктөп ийди. Койлорды аргадап алды.

● Бу текстти пенинг учун «Тапкыр» деп адаган? Тургузып алган текстти бичигер.

Тексттин планын тургузарга озо текстти шүүлтези аай-ынча бөлүктөргө бөлиир, кажы ла бөлүктин төс шүүлтезин табар, оноң кажы ла бөлүкти бажалыктаар.

123. Кычыраар. Текстке бажалык таап тургузаар.

Тийин кандый агашта жажынып калганын Тайгыл тургуза ла таап алат. Ол тийин отурган агашка мантап барала, аңчыны кычырып үрер. Ого жууктап келзен, тумчугыла өрө көргүзип турар. Ада-Төрөл учун Улу жууда кайучы Шуну Кыбыев Тайгыл деп ийдиле өштүнинг снайперлерин көп кырган. Тайгыл ары-берп желип, агашта жажынган өштүни түрген таап беретен.

● Текстти шүүлтези аайынча эки бөлүккө бөлип, план тургузаар.

124. Кычыраар. Текстке план тургузаар.

жуука

СЕРГЕЛЕН ПОГРАНИЧНИК.

Пограничник Анатпаев Чама каруулда турган. Ол жууканын кырыла айкап брааткан. Кенетийин будактын сынгану угулды. Бир минуттын бажында жыраалардын ортозынан карган өбөгөн көрүнди. Карганак жаан жүктүк будак апаратты. Пограничник оны истешти.

Карган өбөгөн токтой береле, будагын јерге таштап, төңөшкө отура берди. Ол коркыган бүдүмдү, ары-бери айкатанып, койнынан калын пакетти чыгарала, төңөштин көндөйине түрген сугуп ийди.

Пограничник өбөгөндү тудала, пакетти көндөйдөн алып, заставага айдап экелди. Карган өбөгөн шпион болгону јарталды.

Пакетте дезе шпионнын јетирулери болды.

● Тургускан планла изложение бичигер.

9 §. Адалгыштар кубулткыштарла кубулары.

125. Кубулткыштарды сурактарыла кожо толо айдып бичийле, адалгыштарды кубултыгар.

Иш, ай, эм, эне.

Адалгыштар јаныс та тоодо, көп тө тоодо кубулткыштарла бир түней кубулып јат. Олорго тунгак эмезе үнгүр туйуктан башталган кожулталар кожулар.

**Таблицаны кычырып, адалгыштардын
кожулталарын түндегер**

Ку- булт- кыш- тар	Јаңгыс тоо			Көп тоо	
	Тунгак туйукка токтогон	Үнгүр туйукка токтогон	Үндү табышка токтогон		
Т.	сөс	кыр	тон	јенү	истер
Э.	сөс-тиг	кыр-дыг	тон-ның	јенү-шинг	истер-динг
Б.	сөс-кө	кыр-га	тон-го	јенү-ге	истер-ге
К.	сөс-ти	кыр-ды	тон-ды	јенү-ни	истер-ди
Ө.	сөс-лө	кыр-ла	тон-ло	јенү-ле	истер-ле
Ј.	сөс-тө	кыр-да	тон-до	јенү-де	истер-де
Ч.	сөс-төнг	кыр-даг	тон-ног	јенү-денг	истер-денг

1. Кажы ла столбикте кандый табышка токтогон адалгыштар берилген?
2. Тунгак туйуктаг башталган кожулталар кандый адалгыштарга кожулатан эмтир?
3. Үнгүр туйуктаг башталган кожулталар кандый адалгыштарга кожулып јат?
4. Көп тоодо турган адалгыштарга кандый табыштаг башталган кожулталар кожулган эмтир?
5. Төрөл, кей, өзүм, кожон, эт, күзүни деп сөстөрди бойыгар кубултып, таблицада түндегер.

126. Таблицаны кычыраар. Көп тоодо адалгыштар үйгүр туйукка токтогон жагыс тоонун адалгыштарыла түйгөй кубулып турганын түйгөдөгөр.

Көп	тоо
Т. кастар	анчылар
Э. кастар-дыг	анчылар-дыг
Б. кастар-га	анчылар-га
К. кастар-ды	анчылар-ды
Ө. кастар-ла	анчылар-ла
Ј. кастар-да	анчылар-да
Ч. кастар-даг	анчылар-даг

● Көп тоодо турган адалгыштарга кандай туйуктан башталган кожулталар кожулат?

127. Скобкадагы кожулталардын керектүзүн тургузып, эрмектерди бичигер.

туйук

Агаш(-дын, -тын), күрөң бүрчүктөри жарылат. Кажы ла жажыл бүрчүк(-дин, -тин) бажында жаан сур тамчы карандайт.

Бир бүрчүк(-ти, -ди) сабарларынла балбарып ийзег, кайын (-нын, -нин), аспак(-тын, -дын), тал(-дын, -тын) эмезе јөдрө (-нын, -нин) јараш јыды узак јытанып турар.

● Кажы ла адалгышка кандай табыштан башталып турган кожулта кошконгарды јартагар.

128. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулкышка тургузып, эрмектерди бичигер. Кожултазын темдектеп көргүзээр.

I. Ак (јер) жаан кайындар, (кайындар) дезе күртүктөр отурды. Кенетийин күртүктөр төмөн шунуп түжеле, (кар) көмүле бердилер. Ол ок (өй) карчаа көрүнди. Күртүктөр (карчаа) карга көмүлип јажынат.

II. (Јай ортозы) күүктөр ле тоорчыктар этпей барат. Бала базар өйдө (ар-бүткөн) ончо (куштар) үни токтой берет. Јүк ле талтардын ла бөднөнүн үни угулар.

129. Ийне бұрлұ ағаштарды тоолоп айдыгар.

Олорды энчилеечи, көстөөчи, јерлеечи, чыгытту кубулткыштарга тургузып, бичигер.

К ө р г ү з ү: *Мөштинг, мөшти, мөштө, мөштөнг.*

130. Божодылган кожуталарды кожуп, чөрчөкти кычыраар.

ТУРНА ЛА ТАЛТАР.

Куштар јуулыжып, турнаны јайзан... тудар дешкилеген. Куштардын ортозынан талтар... үни угулды: «Эртен-эңир кышкырып, эки будын айрайтып, эки көзин кызартып, мыны не тудатан? Јайзан... ол јарабас».

Турна талтар... ачынала, эки будын айра тартып ийген. Онон ло бери талтар учса, бир буды калбандай берер болуп калган.

● Кожуталарды куучын-эрмектиг кандый бөлүктерине кошконоштарды, ол кандый кожуталар болгонун јартагар.

131. Кычыраар. Адалгыштарга сурактар тургузып, олордын тоозын, кубулткыштын кожутадын айдыгар.

МЫЙГАКТЫН БОЗУЗЫ.

Май айда Ёстиги-Бийкедагы школдын үренчиктери ағаш белетеечилерге јаңы тарыган ағаштарды кичеерине болужып јүреле, мыйгактын јаш бозузын таап алгандар. Бозунын энезин балдар бедреп, таап болбогондор. Мыйгак бойы, байла, кандый-кандый јеткерден улам өлүп калган болгодый. Ёренчиктер бозуны школго алып алар деп јөптөштилер.

Олор бозуны кичеегендер. Озо баштап оны умчылап туратандар, онон јүзүн-јүүр курсакка үредип алала, тамзыктап азырайтандар. Бозу түрген чыдап, јаанап келген.

«Алтайдын чолмоны» газеттег.

● Энчилеечи, көстөөчи ле береечи кубулткыштарда турган адалгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер.

132. Берилген јурукка бажалык табала, куучын тургузаар.

Куучыныгарда башка-башка кубулткыштарда турган адалгыштарды тузаланыгар.

133. Кычыраар.

солун

БИЧИКТИН УЧУРЫ.

Бичик — кижиликтин эн артык кереези. Јакшы бичиктин учуры кижинин јүрүминде јаан учурлу. Бичик кижини төрөлин ле албатызын сүүрине үредет. Ол кижиге јүрүмди билерге болужат. Јилбилү бичикке ајару салыгар. Бичикте көп солундар бар. Бичиктен кжи көп солундар билип алар.

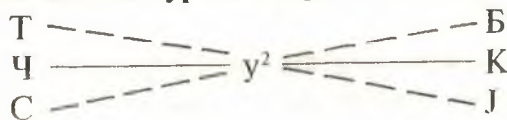
Бичикти сүүгер. Бичикле најылажыгар, оны чебер тудуныгар. Бичик — слердин болушчыгар.

Кжи, бичик деп адалгыштардын кубулткыжын ла сурактарын коштой скобкага тургузып, эрмектерди бичигер.

Бичик керегинде пени билип алганыгарды куучындап беригер.

134. Схемадагы сөстөрди таап кычыраар, ол сөстөрди *энчилеечи, береечи, чыгытту* кубулткыштарга тургузып бичигер.

Кем чын ла түрген эдер, ол озочыл болор.

135. Табышкакты таап, көзпөктөргө бичип ал.

Бөкөн агашка кар жүкпас.

У				Н
М				И

● Таап алган сөстөрдөгү адалгыжы кандый кубулткышта турганын айдыгар.

136. Кычыраар. Беречи кубулткышта турган адалгыштар база кандый суракка каруу беретеп эптир, аяру салыгар.

1. Кычырган бичикти (кемге?) балдарга куучындап бер. 2. Озодо атты (неге?) чакыга буулайтан. 3. Жаскыда малды (кайдаар?), жайлуга айдап жат. 4. Тайгага (кайдаар?) аңчылар тере чаналу барат. 5. Турачакка (кайдаар?) улус вертолётло учат.

● Чакы деп сөстү канайда ондогоноорды жартап беригер. «Жайгы турлуда» деп журук журан алыгар. Журукта нени көргүскенигерди куучындагар.

137. Бичигер. Адалгыштарга сурактар тургузаар. Кубулткыжың, тоозын айдыгар.

Бир жалку уулчак болгон. Уулчактын учун ишти улус бүдүретен. Ол бодолгоны да бойы бодобойтон.

Уулчак бастыра ишти энезине эттиретен. Кожо үренген балдар жарабас кылыкты билип ийдилер. Олор уулчакты үредип айтты:

— Ончо ишти бойың эт. Үренчик болгон адынды уятка түжүрбе.

● Уулчактын кылыгы жарады ба?

138. Точканың ордына шүүлтези аайынча адалгыштарды тургузып бичигер.

1. Жердин кандый ла аң-кужы, кандый ла тындузы бойының эп-аргазыла курсагын азыранат, бойының ... кожон са-

лат. 2. Эртезинде дезде ол ады чыккан анчы Араты ... экү андап атанган. (М. Кач.) 3. ... кожо малдап барарга уул сыр жүгүрүккө келди. 4. Мылтыктын ... кожо көк бөрү жыгыла берди. 5. ... кожо жараш жай жүре бергендий болды.

Тузаланар сөстөр: *өбөгөнлө, адазыла, тилиле, турналарла, табыжыла.*

● Өмөлөөчи кубулткышта адалгыштар эрмекте кандый сөслө кожо туратаи эмтир?

Өмөлөөчи кубулткыш кемле? неле? деп сурактардаг өскө эрмекте база кандый суракка каруу берип жат?

139. Кычыраар. Карарткан сөстөрдиг кубулткыжын танып айдыгар.

Бистин биледе алты киж. Адамда иштенетен башка кып бар. Жаанамнын жадатан кыбы жаан жарык кып. Сыйнымда ла менде база башка кып бар. Залда өндү телевизор турат. Бу кыпта бистин биле ончозы энирде жуулат.

● Жерлеечи кубулткышта турган сөстөрдиг сурактарын скобкада көргүзип, эрмектерди бичигер.

К ө р г ү з ү: *Бистин биледе (кайда?) алты киж.*

140. Журукла куучын тургузып айдыгар.

141. Текстти кычыраар.

Л. В. Кокышевтин ады Туулу Алтайда текши жарлу. Ол бистин сүүген поэдис. Лазарь Васильевич 20 октябрьда, 1933 жылда, Шебалин аймакта, Кумжулу деп журтта чыккан. Ол көп үлгерлер, куучындар бичиген. Онын бичиген үлгерлерин ле куучындарын јилбиркеп кычырадыс.

Алтай улус анчада ла онын кык үлгерлерин сүүп јат.

● Јаап таныктаг бичилген адалгыштар керегинде непи билеригер? Чып бичилерине ајару салгадый сөстөрдј таап айдыгар.

142. Адалгыштарды керектү кубулткышка тургузып бичигер.

маргаан

Кан-Оозы аймакта «Чарас» деп атту хоккей... командазы бар. Бу команда «Өөргөн мяч» деп Бастырасоюз маргаандар... туружат.

Комсомольск-на-Амуре город... өткөн 1985 жылдагы финал ойын... јинт хоккейчилер баштапкы јер алган. 1988 жыл... Киров город... өткөн маргаан... экинчи јер алган.

Олорды Илья Кыпчынарович Арбаев тазыктырат.

● Слердин јерде мячту хоккей ойноп јат па? Тазыктыру канайда өдөт, куучындап берер.

143. Табышкакты таап, көзпөктөргө тургузып айт.

Мен бойым тыйрык башту,
Уулчактарла најылажадым јаантайын.
Күчтү, тапкыр, чечен болзын деп,
Некейдим олордон.

		К	К		
--	--	---	---	--	--

144. Јерлеччи кубулткышта турган адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар. Эске ўренип алала, көрбөй бичигер.

1. Ийде — кижиде, иш — јөптө. 2. Јаан сөстө јажыт јок, улу сөстө уйат јок. (К е п с ө с.)

3. Көк чечектү кырларда
Түмен малыс одорлойт.
Јайым бүткен јаланда
Алтын буудай јайылат.

А. Саруева.

145. Сурактардың ордына келишкедий адалгыштар тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Јакшы ўредүлү (кемнен?) тем алар. 2. Мал кабырарга (кемнен?) ўренер. 3. Ай (неден?) кичинек. 4. Чегенди (неден?) ачыдар. 5. Өзөккө мал (кайдан?) түжүп јат. 6. Уроктор божозо, балдар (кайдан?) јанар.

146. Ўлгерди кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжып ла кожолтазып көргүзеср.

КУЛУНАК.

Кулунагым, кулунагым,
Куйругыгынг барбагын.
Эки көзи карарган
Эрјиненинг јаражын.
Арка јердинг өлөнги
Јажыл өзөр јаскыда.

Ак байталдың кулуны
Аргымак болор јааназа.
Экү нөкөр бололо,
Өмөлөжип иштеерис.
Албаты-јонго, Төрөлиске
Бис тузаны берерис.

Ч. Чунижеков.

кулунагым

Карарткан сөстөрдиг чын бичилер ээжизин јартагар.
Олорды столбикке чыгара бичигер, тазылып база коштой бичигер.

К ө р г ү з ү: кулунагым — кулунак, . . .

10 §. Орус тилден кирген адалгыштар кубулткыштарла кубулар ээжи.

147. Кубулткыштарды бичип, берилген адалгыштарды кубултып бичигер.

Өлөн, канат, солдат, моряк.

Орус тилден кирген адалгыштарга кандый кожулталар коштыгар, пениг учун?

148. Керектү кожулталар кожуп, эрмектерди бичигер.

СҮРЕКЕЙ ЈООН ДУБ.

Запорожье... јеринде бир дуб јети јүс јылдын туркунына туруп јат.

Дуб... бийиги 36 метр, јооны 206 сантиметр, айландыра будактары... узуну 10 метр. Бу сүрекеј јаан дуб... албаты корулап јат.

Эске алынаар. Орус тилде сөстинг учында б, г, д, ж, з деп унгүр туйуктар кандый табыштарла солынып айдылар?

Ондый адалгыштарга алтай тилде кандый табыштаг башталгап кожулталар кожулар? Таблицаныг болужыла јартагар.

Т. дуб	утюг	сад	этаж	газ
Э. дуб-тын	утюг-тын	сад-тын	этаж-тын	газ-тын
Б. дуб-ка	утюг-ка	сад-ка	этаж-ка	газ-ка
К. дуб-ты	утюг-ты	сад-ты	этаж-ты	газ-ты
Ө. буд-ла	утюг-ла	сад-ла	этаж-ла	газ-ла
Ј. дуб-та	утюг-та	сад-та	этаж-та	газ-та
Ч. дуб-тан	утюг-тан	сад-тан	этаж-тан	газ-тан

Парад, парта, танк, тетрадь деп адалгыштарды кубулткыштарла кубултыгар.

149. Кычыраар. Карарткан адалгыштардың кожулталарын, кубулткыжын танып айдыгар.

БОЛУШЧЫ.

Линји **городто** жадып јат. Онын адазы **заводто** иштеп јат. Энези дезе — **больницада**. Линји төртинчи **класста** үренип јат.

Айлында Линји энезине болужып турат. Ол кўнўнг ле чечектер сугарат, туранын ичин јалмайт, **айак-казанды** јунат.

«Линји — менинг јакшы болушчым!» — деп, энези сўўнип јүрет.

● Орус тилдег кирген адалгыштардың кожулталарын көргўзип, чын бичилерин јартагар.

11 §. Кубулткыштарда экиленген таныктарды чын бичири.

150. Сосколбуларды кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын көргўзеер.

Кўннинг чогы, кўкўрттинг табыжы, чеденнег чыгар, ойынның учы, газеттег кычыр, магазиннег алар, куучынның учуры, стаканнаг ичер, боронготтонг јиир, магазиннинг эжиги, койонның изи, топчыг топчызы, јараттаг көрөр, оттыг јаркыны, чаазышнаг эткен, экраннаг көрөр.

● Кезик адалгыштарда нешиг учун эки түнгей танык бичилет? Олорды таблицага чыгара бичигер. Чын бичилерин ундыбагар!

Энчилеечи		Чыгытту	
нн	тт	нн	тт
кўннинг	кўкўрттинг	chedenneг	газеттег

151. Скобкадагы таныктардың керектўзин тургузып, эрмектерди бичигер.

Алты кў(н, нн)инг бажында эртен тура өбөгө(н, нн)инг эжигин кем де токылдатты. Төжинде автомат(т, тт)у солда(т, тт)ар эмтир.

Солда(т, тт)ар мендеп турганын көрөлө, өбөгөн келдине сүт уруп бер деп жакыды. Шаајын кружкаларга уруп берген сү(т, тт)и солда(т, тт)ар бут бажына ла ичкилеп алала, жүргүлей бердилер.

Л. Кокышев.

152. Адалгыштарга керектү кожолта кожуп, эрмектерди бичигер. Су-рактарын бичибегер.

1. Адар (нени?) кеп сөстөр... соныркап угатан. (Нени?) Кеп сөс... тузаланар учуралдарды ол бедреп туратан.

2. Жайгы жылу түндеги кей жүзүн-жүүр (ненин?) чечектер... жыдыла толо берди.

3. (Кайда?) Бистин журт... жаңы клуб бар.

4. Өлөннинг чалыны (ненин?) күн... жаркынына суркурап турды.

миллион

● Кожолта кошкон адалгыштардын кубулткыжын үстине бичигер.

153. Кычырып, адалгыштардын кубулткыштарын таныгар.

Миллиондор тоолу улус күнүн ле јердин үстинде ле алдында, талайларда ла сууларда, суунын алдында ла кейде, түштүктин ээн чөлдөринде ле түндүктин састу јерлеринде күчин салып иштегилейт.

Бистин улус бойынын ороонын озочыл культуралу ла техникалу ороон эдерге албаданат.

154. Адалгыштарды көргүскөн кубулткыштарга тургузып, таблицага бичигер.

Су-кадык, учук — Б. к.; булут, газет — К. к. ла Ј. к.; кол, тил — Ө. к.; тыт, јарат — Ј. к.

Береечи	Көстөөчи	Өмөлөөчи	Јерлеечи
кк	тт	лл	тт
јорыкка	космонавтты	јазалла	космонавтта

155. Журтыгарда турган гаражка экскурсияга барып келигер.

ЭКСКУРСИЯНЫҢ АМАДУЗЫ.

1. Гаражта кандый техника бар эмтир?
2. Олор канайда турат?
3. Мында кемдер иштейт?
4. Эг ле узак иштеген шофёр, механизатор бар ба?
5. Билегердег мында иштеп турган улус бар ба?
6. Жаандазанг, кем болорыг?

«Бистинг гараж» деп сочинение-миниатюра бичингер.

156. Сөс деп тазылду адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар. Бичип алаала, кожултазын көргүзээр.

КЕП СӨСТӨР.

1. Чын сөс алтыннан баалу. 2. Учурлу сөсти угарга јакшы, акту сөсти айдарга эптү. 3. Төгүн сөслө каткыртканча, чын сөслө ыйлат.

Кеп сөстөрдн эске үренип алыгар.

Журалган эки тегеликти кычырып, адалгыштар тап.

Кем көп табар, ол јегер.

Туулу
Алтай

157. Текстти кычырып, балык деп тазылду сөстөрднн кожултазын, ку-булткыжын айдыгар.

Балыкташтын абыдына алдырткан кижн ооруга таптыр-ганына түнгей: балыктаар өй јууктап келзе, јүреги тоқынабай барар; ал-санаазы сууда болор. Суунын јаказына једип, карма-

гын колго албаганча, санаазы тоқынабас. Бастыра оору баштапкы ла балык тудулган кийинде жазыла берер. Онын кийинде кижининг санаазында агын суу, анда жүрген балыктардан өскө, не де жок болор.

У. Садыков.

● Балыктардын аттарын орус тилге көчүр: чараган, чортон, алабуга.

158. Адалгыштарды бересчи ле јерлесчи кубулткыштарга тургузып, чын бичилерипе ајару салып, бичип алыгар.

Б. к.

Ј. к.

Трактор — тракторго, трактордо.

Тракторист — ...

Ракета — ...

Поезд — ...

Јарат — ...

Толку — ...

● Кезик адалгыштарга ненинг учун үнгүр туйуктаң, кезикте тунгак туйуктаң башталган кожулталар кожулуп јат.

159. Кычыраар. Көстөбчи ле јерлесчи кубулткыштарда турган адалгыштарды таап, сурак тургузаар. Кожултазынын чын бичилерин јартагар.

ирим

тоормош

КАМДУ.

Кардын үстинде јаткан камдунын изин качан да көрүп болбос. Өскө андарга көрө, камду базып, казалап ла мантап билбейтен эмтир.

Ол суйман узун куйругын өрө көдүрип болбой, карды ырып, куйругын, тоормош чылап, сүүртеп барат. Онын учун истинг ордына јук ле калын карды эки јара ырып барган јол јадар. Балыкчылар андый јолды истеп барганда, балыкту јерди быжу ла таап алат. Балыктар ыжык ла јемдү јерде, тош туй туруп калган теренг иримдерде турат. Камду оны билер.

● Текстти база катап кычыраар. Берилген планда тузаланып, изложение бичигер. Планды озо бичип алыгар.

1. Камду кышкыда карла канайда жүрүп жат?
2. Камду карды ырып, кандый жерге барат?
3. Балыкчылар балыкту жерди кайдаг билип алат?

160. Берилген журукла куучын тургузаар. Куучында башка-башка кубулкыштарда турган адалгыштарды тузаланар.

161. Кожулталарды чып тургузып, текстти кычыраар.

Туй ла үч күн... туркунына Майма журтт... Туулу Алтай... школдорынын үренчиктеринин баштапкы кышкы олимпиадазы өтті. Мында ончо райондор... командалары ла Горно-Алтайск... эки жуунты командазы турушты. Олор хоккей ойноды, чанала жүгүрди, конёкло жүгүрери аайынча маргышкандар.

Экинчи мындый кышкы олимпиада эки жыл... бажында Чойдо өдөр.

● Күшинг деп сөстинг табыштарып ылгагар.

компьютер

162. Берилген сөстөрдөгү эрмектер тургузып бичигер.

Саста, баштады, бие-ойын, турналар. Тургылап алды, озор, тегерийте. Буттарыла, чичкечек, кезиктери, узун, айланыжып тургулайт, жеңил. Талбып, жөмөжөт, канаттарыла, арткандары.

Б. Бианки.

163. Журукты айкап көригер. Ылгерди кычыраар.

куйун

КЫШКЫ ЖОЛ.

Кош тарткан

Машиналар

Карлу жолло

Кожондоп өдөт.

Амыры бузулган

Ак жууркан

Атыйланып кийнинен

Куйундала берет.

Јаан јолдо

Амыры јок,

Јарышла машиналар

Өдүп турат.

Јаткан јонына

Азык-түлүкті

Ўзүгү јок

Јетирип јадат.

Г. Долматов

● Ылгердин ле журуктын учурыла тузаланып, бойыгар куучын эмеze ылгер чүмдегер. Кайда? качан? канайла? кайдан? деп сурактарга каруу берген адалгыштар бар болзып.

164. Куучыныды алтай тилге көчүрүгөр.

СТЁПА.

Стёпа считался в школе робким, даже трусливым. Но однажды он спас свою сестрёнку. Девочка переходила улицу. Небольшая змея тихо подползла к ребёнку. Стёпа кинулся к сестре и быстро взял её на руки. Девочка была спасена.

● Карарта базылган сөстөрдү алтай тилге кандый кубулткышка тургузып көчүрдүгөр?

165. Кычыраар. Адалгыштардыг кубулткыжыг таныгар.

БАШТАПКЫ РАКЕТА.

артиллерия

Айда суу ла кей жок. Айга жетире учарга сүрекей тыг ийде-күчтү көп одырулу ракета керек. Андый баштапкы ла ракетаны бистинг ороон 1959 жылда учурткан. Ракета артиллерийский снарядтан түрген барган. Ракета Айдын жаныла сүрекей жуук учуп өткөн.

Айда ракетала барган вымпел арткан. Вымпелди сүрекей бек, кату ла жалтыркай темирденг эткен.

● Ай деп тазылду угы жагыс сөстөрдү таап, тазылын ла кожулталарын көргүзсө.

166. Кычырала, куучындап беригер. Угы жагыс сөстөрдүг кубулткыжыг жартагар.

Күнчыгышта жаткан албаты чайды мунг жылдар мынанг озо билетен болгон. Озо баштап озор жерлик чайдыг жалбрактарын жууп, жүзүн-башка оорулардан эмденетен эм жазап, ичип туратандар. Оны ээчий озор чайды плантацияларда өскүрер боло берген. XV чакта чай Азиянын бастыра албатыларына таркаган.

● Чыг бичилерине ажару салгалый сөстөрдү таап жартагар.

167. Керектү кожулталарды кожуп, эрмектерди бичигер.

Горно-Алтайск город... тюль түүр фабрика... көп жылдар... улай иштеп келген ишчилер бар. Андыйлардын бирүзи учук толгоочы Зоя Степановна Архипова.

Ол фабрика... јирме сегизинчи јыл иштеп јат. Ченемелдү ишчи план аайынча 20 тонна учук толгоордын ордына 25 тонна белетеди.

● **Ишчилер** деп сөстиң бүдүмин ле буткенин ылгагар. Слердинг јерде эзочыл улустаң кемди билеригер, куучындагар.

168. Кычыраар. Карарткан адалгыштар кандый кубулткышта турганын јартап берер.

КЫЧЫРАРЫНЫҢ УРОГЫНДА.

Бу керек экинчи **класста** болгон.

Кече **Андриянда** бош өй јок болуп, берген куучынды кычырбаган. Оны сурабас деп бодогон, не дезе ол өткөн **урокто** беш алган.

Качажып, бүгүн көп балдар коомой кычыргылады. Учында үредүчи **Андриянды** бойына кычырды:

— Канайда кычыратанын ологго көргүзип бер.

Андриян кызара түшти. Куучынды жүк арайдаң ла үйелеп кычырды.

— Көрүп турум, сен база айлында кычырбаган эмтиринг. Мындый керекти сенен сакыбагам — деп, үредүчи унчукты. **Андриянын** жүзи изип, кызара берди.

Јанып келеле, ол чертенди: «Бүгүнгү күннен ары **уроко-рымды** үренип албаганча, качан да ойноп барбазым, уйуктап јатпазым!»

Мынын кийинде ол урокко белетенбей, качан да келбес болды.

М. Юхма.

● Текстте адалгыштаң өскө база кандый куучын-эрмектинг бөлүктери бар?

169. Текстти бичийле, адалгыштардын кубулткыштарын үстине бир тапныкла бичип көргүс.

Кочкор ай. Кыштын јаан соокторы сыныкпайт. Күбүр карга көмүлип, чанам түргөн јылбайт. Өзөкти өрө соккон соок јыбар

там ла тыгып келди. Көк айас тенеринин түбинде болчокто-
лып калган булуттар соокко тонуп тургандый, кураны-самтар
көрүнөт. Соокко сынган эмезе жарылган агаштын табыжы ки-
жини кенетийин чочыдып, кобы-жикке жаңыланат. Аңдар, куш-
тар сооктон жажына берген болгодый. Кайда да көрүнбейт.

● Кожо отурган нөкөринг ижингди көрөлө, оценка тургусын.

170. Бойыгардыг сүүген анычагар керегинде куучындап беригер. Оның
кытык-жапы, жиген курсагы керегинде нени билеригер?

171. Ылгерди кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузып, кожолтазын
көргүзээр. Кубулткыжын айдып беригер.

МАЛЧЫ — СПОРТЧЫ.

Малчы кижы — спортчы:
Мөңкү тайгалардан жана баспас.
Ўүрлү малын кичеерге болуп,
Кандый да күчтен жалтанбас.
Көрзөгөр дө, эмдик тайды
Чалмадап алып, мине соккон.
Көрзөгөр дө, карлу жоткондо
Ўүрлү малын аргадап алган.

● Малчы, спортчы деп сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн көргүзүп
бигигер.

172. Текстти 2—3 катап кычырала, изложение бичигер.

ТЕТРАДЬТЫН ИСТОРИЯЗЫ.

көөшпөк

Тетрадьты недең, канайда эдип жат? Ишти озо ло баштап
кирее баштайт. Кирее агаш аразында чибини жыгат. Оны будак-
тардан, чобрадан арчып, тоормошторго кезет. Тоормошторды
чаазын эдер фабрикада такпайларга жарып, ого кислота кожоло,
каша кайнадып жат. Мындый кашаны кайнадар казан сүрекей
жаан болот.

Такпайлар узак кайназа, учуктала берет. Ол учуктарды
теермендейле, жука чаазынга түнейлеп, кулур жалбактаган чы-
лап, жайып жат. Мынайда чыкту, көөшпөк чаазын бүдет.

Je чаазын кургак, бек болор учурлу. Айдарда, чыкту чаазынды сыгып, кургадар керек. Онон оны јаан түрбектерге түреле, тетрадь эдер фабрика јаар аткарадылар.

Фабрикада аңылу машиналар чаазынды листтерге кезип, оны јолдоп, клеткалап, кадарлап јат.

Je бот, эмди сенин алдында ару тетрадь јадыры.

173. Јуруктың учурын куучындап берерге белетенип алыгар. Уулчакка ат адагар. Ол качан, кандый јерде, кемле кожо мал кабырып јат? Мал керегинде, адазы ла уулчагы керегинде, олордың ижи керегинде пени айдарга јараар? Уулчак адазына кандый өйгө јетире болужар?

● Тургускан куучынды бажалыктайла, бичип алыгар. Адалгыш-гарла эрмекте чике тузалапп, чын бичигер.

174. Јартап бичиир диктант.

Күскиде Алан кайындардың ортозында отурган. Таң эртеннен ала күннинг көзи бирде көрүнип, бирде көрүнбей турды. Араайынан јаап турды. Тенерини булуттар туй алып ийет.

Алан айландыра не барын көрүп ле угуп отурды. Јалбрактар араай табыштанып, үстиле учат. Бир де кушкаш кожондобойт. Кожончы куштар бастыразы јааштан јажынгылап калган.

Кайыгдардын, кожоңчы деп сөстөрдү ылгап, кубулткыжын тургузаар.

▲ Сурактар ла жакылталардын болужыла билгенигерди ченеп көригер.

1. Кандый куучын-эрмектин бөлүгүн адалгыш деп айдар?
2. Эрмекте адалгыштар өскө сөстөрлө канайда колбожып жат?
3. Жаңы адалгыштар бүдетен сөс бүдүрер кожулталар темдектен, адалгыштар айдыгар.
4. Алтай ла орус тилде канча кубулткыш? Кубулткыштардын аттары сурактарыла кожо айдын беригер. Кажы ла кубулткыш ненинг учун эки суракту?
5. Адалгыштын кубулткыжын канайда таныыр? Кандый кубулткышта турган адалгыштар эрмекте баштаачы болор?
6. Адалгыштар кубулткыштарла кандый ээжиле кубулып жат?
7. Кажы ла кубулткышта ненинг учун үнгүр ле тунгак туйук табыштардаг башталган кожулталар бар, опызы недег камаанду?
8. Кандый адалгыштар, кандый кубулткыштарда эки түнгөй таныкту бичилер? Ол кубулткыштарга *күн, от, тил* деп адалгыштарды тургузып, чын бичилерин жартагар.
9. Орус тилденг кирген адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулып жат?

12 §. Жарталгыш.

175. Кычырып, жарталгыштардын сурагын ла кандый сөсти жартап турганын айдып беригер.

1. Жажыл кайынаштын узун будактары жерге жетире ээлип калган. Кайыннын жалбрактарында оок конгыстар жорголожат. Ак чечектерге көк көбөлөктөр конот. Кичинек кушкаш чибиденг жерге учуп түшти.

2. Койу өлөннин ортозында чирик жадык жатты. Жадыктын алдында кушкаштын уйазы. Жылу уяда чоокыр жымырткалар жатты.

3. Соп-содон чадырдын үстинде чап-чанкыр тенери. Иргеден ары жап-жажыл жалан. Чадырдын жанында өлө-чоокыр Өлөмөй деп уй турды.

● Озо өгүн көргүзип турган жарталгышту, онын кийинде бүдүмин көргүзип турган жарталгышту адалгыштарды чыгара бичигер.

176. Кычыраар. Жарталгыштарды таап, сурактар тургузаар. Жартадып турган адалгыштарыла чыгара бичип алыгар.

СУУГУШТАР.

Көлдө жажыл кулузундар өскүлөп жат. Үүр суугуштар састан көлгө келет. Энезин ээчий сары тамашту кара балдары келгилейт.

Суугуштар јилбилү куштар. Олорды көрөргө бис көллө келмү келдис. Бистинг алдыска суугуштын кичинекей балдары жүзүп чыкты. Олор бар-жок күчиле бистен качты.

● Баштапкы үч эрмекти бичип алала, төс лө эченги члендерин таап, керектү чийүлө көргүзип салыгар.

▲ Сурактарга каруу беригер.

1. Жарталгыштар деп кандый куучын-эрмектинг бөлүгин айдар? Ол предметтинг кандый темдектерин көргүзип жат?

2. Эрмекте жарталгыш кандый куучын-эрмектинг бөлүгин жартап, кандый член болот?

Жарталгыштар предметтинг жүзүн-јүүр темдектерин көргүзөр: *өгип, бүдүмин, неден эдилгенин.*

177. Таблицаны кычыраар.

Предметтинг темдектери:

Өги	Бүдүмин	Неден эдилгени
кызыл чамча	элбек јалан	таш тура
көк тенери	койу агаш	темир күр
ак көбүк	јаны бичик	тере тон
кара бөс	јоон армакчы	бычкак өдүк

178. Сурактарга каруу берип бичигер.

1. Агаштан эткен нени билереер? 2. Кызыл өндү нени билереер? 3. Кычкыл амтанду нени билереер? 4. Шилден эткен

нени билереер? 5. Жазыл өндү нени билереер? 6. Темирден эткен нени билереер? 7. Кайыштан эткен нени билереер?

К ө р г ү з ү: *Агаш стол, отургыш, орын, такта, столмо.*

179 Бичигер. Жаргалгыштарды таап, нени көргүскенин жартагар.

Ой, кандый өндү чечектер жок дейзинг — кызыл, сары, ак, оошкы, чанкыр, ак-чанкыр, көк-чанкыр, көгөлтирим, күрөң, кыс-кылтым, ногоон...

Б. Укачин.

● Слер кандый атту чечектер билеригер? Тоолоп берзегер.

180. Скобкалардагы сөстөрлө тузаланып, сурактарга каруу берип, бичигер.

БИСТИНГУРТ.

Слердинг журтты адап беригер. Ол кандый жерде туруп жат (кырлу жерде, элбек кобыда, кеен жаланда, жаан суунын жарадында)? Слердинг журттын оромдоры кандый (элбек, узун, чичке)? Журтта кандый туралар бар (агаш, кирпич, эски, жаңы)? Кандый жабынтылу туралар бар (тала, тос, шифер, толь)? Туралардын жанында не бар (чечектер, агаштар, сад, маала)? Журт суудан ыраак па? Суунын ады кандый?

181. Чөрчөкти кычыраар. Ыкү ле Мечиртке кандый, Томиртка кандый? Ыкү ле Мечирткенинг кылык-жаңы жарады ба? Ненинг учун?

ЖАЛКУКАРЫНДАШТАР.

Озодо Туулу Алтайда сүрекей соок кыш болгон эмир. Жылу тонду Ыкү ле Мечиртке арай чарчабай кыштап алган эмир.

Күскиде кыру түжүп, сооктор башталарда, Ыкү ле Мечиртке өткөн кышты эске алынып, одын белетее деп жөптөштилер. Жоон-жоон жадыктар жатканын көрзө дө, малта, кирее тударына күчсинип, бой-бойлоры жаар тазырак көстөриле көрүшкилеп, талбак канаттарыла жайышкылап отурдылар.

Олор одынды томырарга Томиртканы айбылады. Иштенкей Томирткада не болзын. Эки-үч конокко чокып, көк-жазыл жадыкты көп жерден томырып берди.

Ол Ыкү ле Мечирткенен јалын сураарда, олар Томиртка-
ны сүрүп ийди.

Јалку Ыкү ле Мечиртке Томиртканын томырып берген
одынын јалкузына ол ло бойынча одырып албаган. Олар эмди-
ге ле бой-бойлорын айбылажып, эдетен ишти эки бойына
јарбыжып отурат.

База катап кычырып алала, изложение бичигер. Јарталгыштарын
жылытпай, тузаланыгар.

182. Јуруктарда не јуралганын алаи береер. Кажызыныг ла өги, бүдүми,
кылык-јагы кандый, јарталгыштарла көргүзип бичигер.

183. Адалгыштарга башка-башка јарталгыштар кожуп бичигер.

Тенери, булут, јанмыр, кырлар, јурт, суу, јарат, өлөн, че-
чектер.

К ө р г ү з ү: *Чанкыр, бүрүңкий, булутту тенери.*

184. Кеп сөсти кычыраар.

Кижиниг ле аттыг кылыгын көргүскен јарталгыштарды чыгара бичигер.

Јаш одын отко күйбес, Јаман ат ондолзо,
Јалку киж иш бүдүрбес. Јанына киж и жууктатпас.

● *Јаман — јакшы* — бу кандый сөстөр?

Удура учурлу јарталгыштарды бойыгар кожуп айдыгар.

185. Кычыраар. Јарталгыштарга сурактар тургузаар.
Јарталгыштарды колбошкон сөстөриле чыгара бичигер.

АГАШ АРАЗЫНДА.

Койу агаш аразында карангуй болгон. Је булуттың ортозынан тегерик ай чыгып келди. Айдын јарыгына будактардын, чибилердин ак кары јалтырай берди. Карган аспактың килен будактары база суркурай берди. Аспактардын бажында көндөйдүн оозы карарып турды. Көндөйдө, байла, тийиннин эмезе көк бабырганның уйазы бар.

Көндөйлү аспак јаар каразымак узун анычак калыды. Ол суузар деп ан. Оок андар суузардан коркып јат.

186. Јурукка ат адап, куучын бичигер. Куучыныгарда ар-бүткенниң јуругын көргүскен јарталгыштар болзын.

187. Текетти чокым-жарт кычыраар.

Бир катап жебрен өйдө Туулу Алтайда сүрекей соок кыш болгон эмир. Тазыраган сооктор, сыгырышкан шуургандар агаш-таштын, агын суулардын өзөгүн өткүрө тонгуруп ийген. Жука тонду оок-теек кушкаштар, орык жолду тындулар, кол-буттары ўжигилеп, коркойо отуруп, чарчагылап тургандар.

● Жарталгыштарлу адалгыштарды чыгара бичип алыгар. Мындагы жарталгыштар соокты кандый деп көргүзөт?

188. Кычыраар.

Кару энем!

Келип жаткан жаан байрамла уткып турум!

Бек су-кадык, көп-көп ырысту жүрүм ле сүүнчи күүнзейдим!

Слердин уулыгар Амыр.

● Бойыгардын уткуулду письмогорды энегерге, эжегерге, жаанагарга, нөкөригерге бичигер. Учында адыгарды бичиирин угдыбагар.

189. П. В. Кучияк чыккан өбөкөзин 13 үйеге жетире бичиген.

Слер бойыгардын угы-төзигерди билеригер бе?

өбөкө

Ада-энегерден, таада-жаанагардан сурап угуп алала, бичип алыгар.

190. Кычырып, жарталгыштардын тазылын, сөс бүдүрер кожултазын көргүзсө.

жайгы эмир

ашту кыра

чаналу бала

кышкы жол

сүттү уйлар

жуулу эт

жаскы күн

күчтү машина

суулу жер

● Бичип алыгар. Жарталгыштардын тазылын ла сөс бүдүрер кожултазын темдектеп көргүзсө.

К ө р г ү з ү: *Жайгы, . . .*

Жарталгыштар адалгыштардан *-кы, -ки, -гы, -ги; -ту, -тү, лу, -лү* деп сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүдүп жат: *күски* салкын, ырысту балдар, *өмөлү* иш.

191. Кажы ла јарталгышка учурына келиштире сөстөр кожуп бичигер.

Көргүзү: *Јиилектү — јер, агаш, меес.*

јиилектү — ...

балыкту — ...

сүүнчилү — ...

күчтү — ...

үредүлү — ...

озогы — ...

тошту — ...

јарлу — ...

бурулу — ...

јастыралу — ...

энерги — ...

отту — ...

Јарталгыштардың тазылын ла кожуталарын чийүзиле көргүзсөр.

192. Кычыраар. Карарта базылан јарталгыштар кандый сөстөрдү јартайт. Олорды чыгара бичип алыгар.

Самолёт **ыраак** ла **бийик** тенеринин түбиле күчтү күүлеп браадат. Ол Майнуны **јаан** ла **элбек** Москвага там ла јууктадат. Майну Кыпчаков удабас ла бойынын адазынын **јуучыл** нөкөрине јолыгар.

Кенетийин Майнунын көзинин алдына бойынын **ыраак** јуртынын **эски** ле **јангы** туралары, онын ыжы чоргылаган чадырлары јап-јарт јуралып келди.

Б. Укачин.

193. Кокыр табышкак-ойындар.

Карууларын түрген ле чын беригер!

1. Кандый аяктан ажанып болбозын?

2. Кандый јыл бир ле күн болот?

3. Элгекле кандый сууны экелерге јараар?

КОКЫР

Эрмекте кезик сөстөр *адалгыш* та, *јарталгыш* та болуп турар. Олорды сурактардың болужыла ылгаштырар.

194. Сөсколбуларды кычыраар. Карарта берилген сөстөрдиг кандыйлары адалгыш, кандыйлары јарталгыш?

изү көчө	изү тыг	јаш ағаш	ағаш тура
эмчи кнжи	јакшы эмчи	баалу алтын	алтын час
соок суу	соок тыгыды	калын тере	тере тон

195. Сурактарга каруу берип бичигер. Бичигенердег јарталгыштар таап көргүзөер.

1. Эмди јылдын кандый өйи?
2. Тенгери кандый? Булуттар кандый?
3. Агаштардын бүрлери кандый?
4. Мындый јылдын өйи слерди незиле сүүндирет?

196. Кычыраар. Јарталгыштарды таап, олар нени темдектеп турганын, кандый адалгыштарды јартап турганын айдып беригер.

Јаңы јылдын	Јаңы јылдын
Түнин сакып,	Түнин сакып,
Јаркынду оттор	Јер-планетабыс
Өчпөй күйет.	Араай айланат.

Үлгерди эске үрөнеле, көрбөй бичигер.

197. Кычыраар. Јарталгыштарга сурак тургузыгар.

АЛТАЙ ШАТРА.

Бистинг эл-јон шахмат ла шашка ойындарды сүүйт. Ого үзеери алтай шатра ойын база бар. Бу ойын јебрен өйлөрдө табылган. Биске онын ат-нерелүзин алтай кай чөрчөктөр керелейт.

1960 јылда С. Я. Пахаев «Алтайдын чолмоны» газет ажыра алтай шатранынг ээжилерин јартаган.

Ононг ло бери Туулу Алтайда алтай ойын аайынча маргаандар өткүрилет.

Слер бойыгар база кандый алтай ойындар билеригер? Оны ойноорго слерди кем үретти? Куучындап беригер.

198. Берилген адалгыштарга кем көп јарталгыштар табар, көргүзү аайынча кожуп бичигер.

К ө р г ү з ү: Стол — јаңы, тегерик, кичинек, јаан, јабыс.

Стол (кандый?), тенгери (кандый?), талай (кандый?), күр (неден эткен?), суу (кандый?), өдүк (неден эткен?), журнал (кандый?), космонавт (кандый?), кеме (неден эткен?).

199. Эрмектерди алтай тилге көчүрөгөр.

В лесу живёт большой пёстрый дятел. Его называют лесным доктором. Он лечит больные деревья. Дятел достаёт из-под коры вредных насекомых.

● Орус ла алтай тилдинг јарталгыштарын кубулары јанынаг тундегер. Башказы кандый?

Алтай тилде јарталгыш кубулбай јат. Јарталгышла кожо турган адалгыш көп тоонунг эмезе кубулткыштынг кожултазын алынып, кубулып турар: ару суу, ару суулар, ару сууны, ару суудан.

200. Адалгыштарга келиштире јарталгыштар кожуп бичигер.

кыш	таш	бөрү	анчы
јай	казан	бака	малчы
сүт	тон	чымалы	күчүк
одын	меелей	чеген	кулун
түк	айак	тус	бозу

● Кезигин кубулткыштарла кубултыгар. Јарталгыжы кубулатан эмтир бе?

201. Чүмдемелдердин аттарын озо чокым-јарт кычырала, бичип алыгар.

«Сыргалу чечектер» — К. Төлөсөвтинг, «Јайгы одуда» — У. Садыковтынг, «Болчок башту куш» — Ј. Кыдыевтинг, «Тын-ду јалангар» — И. Шинжиннинг, «Јайгы тун» — И. Тургеневтинг о. ө.

● Слер кычырган бичиктердинг аттарын кожуп бичигер. Бичиктинг адында јарталгыш бар болзын.

202. Јарталгыштарга ајару салып кычыраар.

Күрөң күс өдө берди. Шуулаган шуурганду корон соок түшти. Тырмакту аңдар жылу ичегендерине киргилеп, терең уйкуда јада бердилер.

Айлар айланыжып, күндөр жылыжып өтті. Јараш јажыл јас једип келген эжикте турды.

Б. Канарин.

203. Берилген јарталгыштар жылдың кандый ойин јартап јат, ойин јетире бичигер.

К ө р г ү з ү: *Күрөң, алтын, бай, эрте, орой, јанмырлу күс.*

1. Алтын, күрөң, бай, эрте, орой, јанмырлу...
2. Ак јуурканду, агас јакалу, узун мойынду...
3. Улу јыргалду, јажыл торко јаражай, јажыл тулунду...
4. Ар-бүткени тынданар, јер јажыл кебисле бүркелер...

204. Эрмектердинг ээчий-деечий турары солынып калган. Слер оморды шүүлөтөзи аайынча, ээчий-деечий тургузып бичигер.

Онның учун бу јер Бичиктү-Боом деп адалат. Ондой аймакта Бичиктү-Боом јуртта кайалар озогы чактын бичиктери-ле бай. Туулу Алтайда јебрен түрк бичиктү јерлер көп.

Кан-Оозы аймакта Мөндүр-Соккон јуртта база јебрен түрк бичиктерлү кайа таштар учурайт.

А. Тыбыкованын бичигени аайынча.

205. Јарталгыштарга сурак тургузып, текстти бичигер.

Туулу Алтайда кай чөрчөктөрдү кайлап айдатан ады јарлу кайчылардын бирүзи Алексей Григорьевич Калкин. Ол кай чөрчөктөриндеги баатырлардый ок күчтү, ойгор көгүстү отуры.

А. Г. Калкин мөңкүлик чөрчөктөрүн эл-јон ортодо озогызынан он артык, эмдигизинен эки артык эдип кайлап јүрү.

Лайалталу кайчынын атту-чуулу баатырлар керегинде чөрчөктөри жаан да, оок то јаштуны оморкодот, бийик амадуга кычырат.

К. Укачина.

● А. Г. Калкининиң кандый чөрчөгин кычырдыгар? База кандый кайчыларды билеригер?

206. Керектү јарталгыштар кожун, эрмектерди бичигер. Олор кандый сөстөрдү јартап, эрмектиң кайдый члени болуп турганын айдып беригер.

ЭКСКУРСИЯГА АТАНАР КҮН ЈЕТКЕН.

боом

Автобус ... јолло көндүгө берди. ... кырлар, ... агаштар, ... актар онын көзнөги өткүрө элес эдип көрүнип калат. Эмди вагоннын көзнөктөри өткүрө ... чөлдөр, ... јурттар, городтор көрүнип турган.

Тузалана р с ө с т ө р: *бийик, койу, кееп, тыйрык, элбек, кичинек.*

207. Текстти кычырыгар. Јарталгыштар табыгар.

ШОКЧЫЛ УУЛЧАК.

Озо, озо чакта Токна деп кичинек уулчак јуртаган эмпир. Ол бойы сүреен шокчыл ла тенек болгон. Арка-тууга чыкса, агаштардын бүрин сындырар, ан-куштардын уйазын чачар, олордын балдарына килебес. Токна келип ле јатканда, ан-куштар качып баргылайт. Керек дезе јинлектү агаштар ого көрүнбеске, јыраалардын ортозына јажына бергилеер. Ол агаш үлдүзиле чечектердин бажын бүрте чаап турар. Ок-саадагыла көрүнген ле немени адар.

А. Ередеев.

Токнаның кылыгы слерге јарады ба?

Слердин класста јарабас кылыкту мындыј уулчак бар ба?

● Јинлектү деп сөстинг учурлу бөлүктерин чийү темдектериле көргүзип, табыштарын ылгагар.

јинлек

208. Айылда «Керсү, иштепкей уулчак» деп куучын тургузып, бичигер. Башка-башка учурлу јарталгыштарла тузаланарын ундыбагар.

209. Берилген сөстөрдөгү эрмектер тургузар. Олор кандый кеп сөстөр боло берди?

1. Колы, иштенкейдин, ус, тили, ус иштенбестин. 2. Оро-лор узун, эдек, бутка, тил, башка, оролор, узун. 3. Жыртылбас, тон, кенг, сөс, кеп, бузулбас.

210. Куучынды кычырып, план тургузала, изложение бичигер.

САН БАШКА МӨШ.

Бистинг жайлуда сан башка мөш бар. Ол сырангай ла каскак кырланда жагыскан турат. Өскө мөштөр дезде жагыс жерге жуулып өскүлейт. Нагызы жок канайып турат не? Тайгага энир киргенде, кунугып, карарып калгандый билдирет. Эртең тура күнди онон озо уткыыр агаш жок болор. Күкүрт-жалкын тушта көөркийге килеп жүредим. А ол дезде бир де жалтаныш жок, омок турар.

Ол мөшти көрөргө једип келдим. Ыраактан коо сынду болуп көрүнөөчи мөш бош ло карарып, жантийып калтыр. Мында күйүп калган агаштар јаткылары. Карган мөшкө коштой— көмүрлү жоон жыгын. Јерден кичинек мөштөр өзүп келтир. Кандый јакшы айландыра!

211. Јурукка ат адайла, сочинение бичигер. Башка-башка јарталгыштарла тузаланыгар.

▲ Билип алганыгарды сурактар ла якытталардыг болужыла ченеп көригер.

1. Куучын-эрмектинг кандый бөлүгин жарталгыш деп айдар? Жарталгыш не-неменинг кандый темдектерин көргүзүп жат?
2. Эрмекте жарталгыштар кандый член болуп турар? Жарталгыш — не-неменинг кандый темдектерин көргүзүп жат?
3. Жарталгыштар адалгыштардан кандый кожуталардын болужыла бүдөр аргалу? Сөстөр темдектеп беригер.
4. Эрмекте адалгыш та, жарталгыш та болуп турар сөстөрдү канайда танып ылгаштырар? Темдектеп беригер.
5. Алтай тилде жарталгыштар кубулар ба? Орус тилде кандый?

13 §. Тооломо.

Не-неменинг тоозын көргүзүп, **канча? канчанчы?** деп сурактарга каруу берип турган куучын-эрмектинг бөлүгин **тооломо** деп айдар. Эрмекте тооломо адалгыштарды жартап жат.

212. Тоолорды чын адап, эрмектерди кычыраар.

Бистинг турлу журттан **13 километр** ыраак туруп жат. Эне-адамнын кабырып турган **койлоры 719**. Олор эрте жаста төрөөр.

Былтыр бис **789 кураан** корулап алганыс. Кезик койлор игис кураандарлу болгон.

Жаскыда кажы ла койдон **3 килограмм 470 грамм** түктен кайчылап алганыс.

Карый берген койлорды күскиде этке апарарда, кажы ла кой орто тооло **48 килограммнан** болгон.

Берилген планнан бу тоолор чик жок бийик.

● Сурак тургузып, карарта базылган сөстөрдү чыгара бичигер. Тоолорды сөслө бичигер.

К ө р г ү з ү: *Канча? Он үч километр.*

213. Точкалардын ордына келишкедий тооломолор кожуп, куучынды бичигер.

БИСТИНГ ШКОЛДЫН СПОРТЧЫЛАРЫ.

Бистинг школдо 147 бала үренет. Олор башка-башка спортивный секцияларда туружат. Волейболдын секциязына ... бала жүрет. Волейболдын командазы ... кижидент турат.

Уулчактар хоккейдин секциязына жүрет. Бу команда ... бала болор учурлу, је мында ... кижи туружат.

Јаан уулчактар футбол ойноорын сүүгилейт. Футболдын командазында ... кижи туружат.

... кижи самбого жүрет. Арткан балдар јенил атлетиканын секциязында туружып јат. Айдарда, јенил атлетикада канча бала туружат?

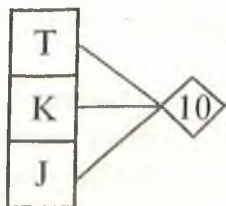
Тооломо адалгышла кожо туруп, кубулткыштарла кубулат па? База кандый куучын-эрмектин бөлүги кубулбай јат?

214. Ребусты кычыр.

6н ил20ни 7р!

Ребуста тооломо бар ба?

215. Көргүзилген таныктарга тооломону кожуп, сөстөр бүдүрип бичигер.

илјирме

▲ Ол сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери?

Тооломолор не-неменин турган тоозын ла ээчий тоозын көргүзет: **турган тоозын** көргүзип турган тооломолор **канча?** деп суракка каруу берет: **үч** ат, **јүс он беш** јашту.

Ээчий тоозын көргүзер тооломолор **канчанчы?** деп суракка каруу берет: **бежинчи** класс, **јирмезинчи** чак.

216. Чөрчөкти кычыраар. Предметтинг тоозын көргүзүп турган тооломолу эрмектерди чыгара бичип алыгар.

Бир күн эмеген-өбөгөн төөзин ээртеп, эки эски капты төөгө арта салала, Жарым-Кулак уулчагын аш-курсак жууп экел деп жакардылар.

Жарым-Кулакты ажарыбас жанынан төө өлөңлө кожо жип салды. Арга жокто эки каргандар төөзин сойды. Төөнүн жиндү кардын бөрү табала, жиди.

Же жиндү карын жиген бөрү бир түбекке таптырды. Ол кой тудуп жиирге, койлор жаар ууланза ла: «Ой-ой, улус, бу бөрү ас-мас койлороорды тударга туру-у-у!» — деп, кижин кыйгырат. Бөрү жылкыга жууктап ла жүрзе, ичинде: «Жылкыгарды бөрү жиирге туру-у!» — деп, кижин кыйгырат.

Анан ла бери ач амырынан асты. Айунан болуш сураарда, ол айтты: «Јети тайганы ажыра манта, јети јолдын белтиринде отура түжеле, кайа да көрбөй манта».

217. Тоолорды сөстөрлө солып, эрмектерди бичигер. Олор предметтинг кандый тоозын көргүзөт.

МЕНИН БИЛЕМ.

Менин билем јаан. Мында энг ле јаан кижин јаанам. Ого 89 јаш быјыл толгон. Энем јаанамнын энг кичинек кызы. Ондо 4 ака, 3 эје бар. Энг јаан аказы 67 јашту. Ол 5 балалу. Бастыра балдары айылду-јуртту.

Јаанамнын балдарынын балдары 54, а балдарынын балдарынын балдары 60-нан ажыра. Бот, кандый бистинг јаанабыс!

Балдарга энг ле бай кижин бистинг јуртта бистинг јаанабыс.

Бойыгардын билегер керегинде *«Менин билем»* деп куучын тургузып бичигер.

218. Јурукта кандый табышкак јуралган?

● Табышкакта тооломо бар болзо, ого сурак тургузаар.

219. Берилген тооломолордог ээчий тоозын көргүскен тооломолор бүдүрип бичигер.

К ө р г ү з ү: *Бир — биринчи, баштапкы.*

Бир, жети, эки, он, он беш, бир мун тогус жүс тогузон үч.

● Бойыгардыг чыккан жылыгарды база бичигер.

220. Кай чөрчөктиг үзүгин јарт чокум кычыраар. Адалгыштарла кол-бошкон тооломолорды адалгыжыла кожо чыгара бичигер.

Ак тайганын колтыгында,
Аржан суунын јарадында
Тоолоп болбос мал бийлеген,
Тайга кептү јөөжө ээлеген.

Алты булунду кийис айылда
Айбычы деген бай јуртады.
Алтан күдүчи жылкызын күдиди,
Бежен күдүчи койын күдиди,
Одус күдүчи уйларын күдиди...

(*Кай чөрчөктөг.*)

221. Текстти алтай тилге көчүригер. Тоолорды сөстөрлө бичигер.

Летние Олимпийские игры проходили в Москве в 1980 году. В играх приняли участие спортсмены 81 страны. На Олимпиаде достигнуты 36 мировых и 74 олимпийских рекордов. Наши спортсмены завоевали 80 золотых, 69 серебряных и 46 бронзовых медалей.

222. Берилген сөстөрдөг эрмектер тургузып айдыгар.

1. Бөрүктү, бир, карындаш, төрт.
2. Көк, жүс, бука, бөөрөктү.
3. Кирзе, бир, сууга, чыкса, мун, сууданг.

● Тургускан эрмектер не боло берди, оморды табыгар.

223. Берилген јурукла куучын тургузаар. Куучыныгарда тооломолор, јарталгыштар болзын.

Јаңы турага көчүп келгени.

Сурактар ла јакытгалардыг болужыла билгенигерди ченеп көригер.

1. Тооломо деп куучын-эрмектиг бөлүги нени көргүзөр, кандый сурак-ка каруу берер?

2. Эрмекте тооломо кандый куучын-эрмектиг бөлүгин јартап турар? Эрмектиг кандый члени болор?

3. Тооломо ло адалгыштаг турган сөскөлбу темдектеп айдыгар. Олор кубулткыштарла канайда кубуларын јартап көргүзсөр.

4. Кандый тоолор түп-түңгей тоолордон ло таныктардан турат? Табыгар.

5. Кандый куучын-эрмектиг бөлүктери адалгышла кожо туруп, кубулбай јат?

14 §. Jүзүнниң солумалары.

Мен, сен, ол, бис, слер, оло деп сөстөр — жүзүнниң солумалары. Солума — куучын-эрмектин бөлүгү. Оло эрмекте баштаачы болуп турар.

224. Кычыраар. Jүзүнниң солумаларына сурактар тургузыгар.

Мен јилбилү бичиктер кычырдым. Јилбилү бичиктерди сен база кычыр. Кычырганыңды нөкөринге куучындап бер. Ол база јилбиркеп кычырар. Бис көп солун бичиктер кычыраарыс. Слер кычырган бичиктерди оло база кычырар.

Кажы ла эрмектин жүк ле баштаачы ла айдылаачызын чыгара бичигер.

Jүзүнниң солумалары адалгыштардың сурактарына каруу берет. Је адалгыштар не-немени адап јат, солума дезе не-немени адабай, ого уулап көргүзип јат.

(Кем?) *Мерген* библиотекага жүрүп јат. (Кем?) *Ол* көп јаны бичиктер кычырат.

225. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын көргүзсө.

Бистин јуртта јаны клуб бар. Клуб јаан ла јараш. Клубты эн артык устар туткан. Устар клубты јаан ла јараш эткен. Клубта јуун өткүрер, кино көрөр залдар бар. Клубтың стенелерин јурукчылар чүмдеген.

● Карарткан адалгыштардың ордына жүзүнниң солумаларын тургузып бичигер.

Jүзүнниң солумалары баштапкы, экинчи, үчинчи жүзүнниң болор.

Мен, бис — 1-кы жүзүнниң солумалары.

Сен, слер — 2-чи жүзүнниң солумалары.

Ол, оло — 3-чи жүзүнниң солумалары.

226. Јүзүннүн солумаларын көргүскөн таблицаны кычырып, көгүске алынаар.

Јүзүндөр	Јаңгыс тоо	Көп тоо
1-кы жүзүн	мен	бис
2-чи жүзүн	сен	слер
3-чи жүзүн	ол	олор

227. Текстти кычырып, карарткан солумалардыг жүзүнн, тоозын көргүзеер.

Көктийек учы-учында бир туранын жабынчызына келип конды. Мында кандый да көк, жаан куштар отурды. Көктийек олордон сурады:

- Слердинг адыгар кем?
- Бис городтын күүлелери. А сен кажы јердин?
- Мен бе? Ыраактан. Тайга — Төрөлим, арка дезе јуртым!
- О-ого! Кандый солун айылчы. Јанбай, бисле артып кал.
- Јок, мен бого јүрүп болбозым: кандый да јыт. Онон кайдан јемзеер? Шыркалу тужымда мени азыраган уулчактын айлынан баргалы, мен ажанбагам.

А. Ередеев.

● Текстти рольдорло кычыраар.

228. Кычыраар. Чийүчек тарткан сөстөр кандый куучын-эрмектинг бөлүгү?

Кылырт-кылырт эттире калып, көктийек јемзеп јүрү. Бу аркадан эмеш ле ыраза, көктийек азып калар. Онын учун көктийек жабыс учуп јүрөт. Тайга — көктийектин төрөли, арка — көктийектин айлы. Көктийек мында чыккан-өскөн. Көктийектин најылары көп.

● Чийүчек тарткан адалгыштарды 3-чи жүзүннүн солумазыла солып, текстти бичигер.

Бойоордыг билер кучкаштар керегинде куучындап беригер. Куучында солумалар болзын.

229. Бузулып калган эрмектерди ойто тургузаар. Солумаларын жартаар.

1. Озочыл, адам, койчы.
2. Бичилген, ол, газетте, керегинде.
3. Каникулда, кой, мен, жүредим, кабырып, кожо, оныла.
4. Койлоры, кабырып, танып, турат, мени, онын, ийет.
5. Мантажып, мен, омок, келет, олор, жар.

«Менин ада-энем», «Карындажым», «Менин нөкөрүм»
деп темалардын бирүзүшүн куучун тургузаар.

Куучуныгарда жүзүннүн солумалары болзып.

230. Берилген текстти кычырып, жүзүннүн солумаларына сурак тургузаар.

Кыргыз бичиичи Чингиз Айтматов ижи керегинде мынайда айткан:

«Куучун бичиир деп сананып алдым. Бичиирин бичигем, же оны канайда божодорунун эбин таппай калдым. Онын учун ого база беш страница кожор деп санандым. Оны көп катап жангырта бичиирге келишкен. Кезикте бу иш түш те жерине кирер. Бичиичинин ижи жеңил эмес иш».

Ол бойын кезикте лётчикке түңдейт. Онызы да тегине айдылган сөс эмес.

Куучунда кандый жүзүннүн солумазы жок эмтир?

пластмасса

231. Точкалардын ордына керектү солумалар тургузып бичигер. Олор кандый кубулткыштын сурактарына каруу берет?

БИЧИКТЕРДИН КАДАРЫ.

Бичикти канайып та чебер тутсан, эки-үч жылдын бажында ... кадары үлтүрөй берет. ... катап кадарлаарга келижет. Бек кадарларды тередең эдерге жараар. Же андый кадарлар баалу болот, ого үзеери ... једикпестери көп: олор чыктан үрелет, ... чычкандар кыркыйт.

Учёныйлар кадарларды пластмассадаг эдерге үренип алгандар. Пластмасса чыктаг да үрелбейт, сынбайт та, үлтүребейт те, ... чычкандар да кыркыбайт.

● 2-чи жүзүнниг солумазыла тузаланып, суракту эрмек тургузаар. 1-кы жүзүнниг солумазыла тузаланып, табылу эрмек тургузаар.

232. Сурактардыг ордына **мен** деп жүзүнниг солумазын кубултып тургузаар.

(Кем?) кўскиде өркөлөп жадым. (Кемнин?) нөкөрлөрим база өркөлөп жат. Адам (кемге?) бойынын кынду бычагын берген. Адам (кемди?) өркө сойорго үредип салган. Өркөлөп (кемле?) кожо акам база жүрүп жат. (Кемде?) өркөлөр керегинде бичик бар. Ол бичикти нөкөрим (кемнен?) алып кычырып жат.

● Тургускап солумаларды сурактарыла кожо ээчий-десчий чыгара бичигер.

Бис деп солуманы ол ло сурактарла кубултып, коштой бичигер.

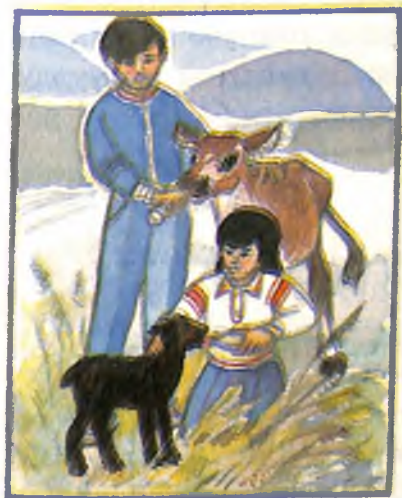
Жүзүнниг солумалары кубулткыштарла адалгышка түнөй кубулып жат.

233. 2-чи жүзүнниг солумаларын сурактарла кубултып, таблицага бичигер.

Т. кем?	сен	слер
Э. кемнин?	...	...
Б. кемге?	...	...
К. кемди?	...	...
Ө. кемле?	...	...
Ј. кемде?	...	...
Ч. кемнен?	...	...

234. Текстти кычыраар. **Сүт** деп тазылду адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын айдыгар.

СҮТ.

Сүт сүреен ток курсак. Сүттингу тузазы жаан. Сүтке кайнаткан курсак амтанду. Сүтти јаш та балдар, жаан да улус ичет. Јаш кураандарды ла бо-зуларды база сүтле азырап јат. Сүтте кижинин су-кадыгына керектү витаминдер бар. Сүттег жүзүн-јүүр курсак эдип јат.

● Сүт деп тазылду сөстөрдн ол деп солумала солып, кубулткыштарга тургузып бичигер. Олор деп солуманы кубултып, коштой база бичигер.

235. Текстти кычыраар. Солумалардын жүзүнн, тоозын, кубулткыжын көргүзсө. Карарта базылган сөстөрдн чын бичилерин јартагар.

Ба-таа, Ак-Боро аттыг чакызынын јанында турды. Онын сүт ичип турган тоскууры ондо ло. Оны кем де јериненг кыймыктатпаган болгон.

Энем јарым көнөк сүт меге экелип берди. Тоскуурга уруп бердим. Ак-Боро оны араай тынып-тынып ичип алды. Ак-Боро сүтти тойо ичеле, чакынын јанына узак турды.

Т. Шинжин.

● Кубулткыштарла жүзүнннн солумалары адалгыштарла түнгей кубулып турганын керелеп јартагар.

236. Текстти кычыраар. Солумалардын кубулткыжын јартагар. Солумаларды колбошкон сөстөрилс кожо чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү: *Онын јажы, ол јуртап јат, ...*

Лилия Юрьевнанын энези — Мильда Фёдоровна эмди де эзен-амыр. Онын јажы јаанай берген. Ол кызынын јайлуда айлында јуртап јат. Мен оны, јажы јаанай берген эмегенди, бойымнын бу јорыгымда канча ла катап көргөм. Ол тоозы јок

көп агаштардын ла чечектердин ортозыла араайынан базын жүрет. Бу жараш чечектерден ле агаштардан оны бачым айрып болбозын. Ого бастыра балдарынан байрам күндерде уткуулду жетирүүлөр келет. Келген уткуулга ол сүүнет.

жорык

Б. Укачин.

● Слердинг айлыгарда чечектер бар ба? Олорды кем кичесейт?

237. Скобкадагы солумаларды керектү кубулткыштарга тургузып, текстти бичигер.

Карагула уйуктап жаткан. (Ол) үстинче бир чычкан мантады. Карагула ойгоноло, (ол) тудуп алды. Чычкан айтты: «Сен (мен) божодып ийзен, мен (сен) качан бир болужымды жетирерим». Чычкан болуш жетирерге турганына карагула каткырала, (ол) божодып ийди.

Мынын кийнинде аңчылар карагуланы тудала, агашка жаба таңгып салдылар. Чычкан карагуланын огырып турганын угуп ийеле, мантап келип, армакчыны үзе кыркыйла, айтты: «(Сен) сагыжыңа кирип туру ба? Сен (мен) болуш жетирерим дегениме каткырган, чычкандар да болужын жетирип турганын эмди сен көрүп жадын».

Л. Толстой.

Мен, сен, ол деп солумаларды энчилесени ле чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер бичигер.

238. 1-кы жүзүнниг солумазып 2-чи жүзүнле солып, куучыды бичигер. Глаголдордыг жүзүнн көргүзөр кожулталары кубулганына ајару салаар.

карагула

Көргүзү: *Сен андап жүргөн.*

Мен андап жүргөм. Менин ийттерим агаш аразынан койон табала, онын кийнинен мантай бергендер. Мен ак јерге чыгып, олорды сакып тургам. Агычакта бийик төңөштөр турган. Ийттер ары-бери мантажып, койонды таппай турдылар.

Мен болгобос јанынан туура көрзөм, менен беш ле¹ алтам кире јерде турган төңөштин бажында койон отуры. Койон ого ийттерден качып чыккан. Ол мен јаар көрүп, бир де кыймыктанбай турды. Менен качпай турган койонды адарга меге эби јок боло берди. Мен мылтыгымды жүктенип, ийттеримди кычырала, јана бердим.

● Сүүгөн тындугар керегинде куучын тургузып айдыгар. Куучында башка-башка кубулткышта турган жүзүнниң солумалары болзын.

Јүзүнниң солумалары, адалгыштар чылап, **кожо, јаар, учун, керегинде**, онон до өскө улантыларла кожо туруп айдылар: **менле кожо, сенле кожо, сен јаар, мениг учун, ол керегинде.**

239. Улантыларлу солумаларды көргүзип кычыраар.

Бир күн Чопошко Павел Кучияк келген. Оныла кожо солун кижиге болгон. Ол Новосибирсктен келген орус бичиичи Афанасий Коптелов эмтир. Кийинде ол бис керегинде көп бичиктер бичиген. Онын учун Туулу Алтайдын албатызы Афанасий Коптеловты сүүп јат. Ол бис јаар сүре ле келип туратан.

● Улантылу солумаларла эрмектер тургузаар.

Бисле кожо, мен керегинде, бис јаар, сенин учун, слер керегинде.

240. Карарткан адалгыштарды жүзүнниң солумаларыла солып бичигер. Улантыларды кожо бичигер.

К ө р г ү з ү: *Оныла кожо.*

Тананын наҗызы Чечеш. Тана **Чечешле кожо** ойноп јат, бичик кычырып јат. Бир катап наҗызы оорый берген. **Чечештин учун** класста Тана дежурить эткен. Уроктор божозо ло, Тана **Чечеш јаар** жүгүрет. Уроктордо нени билип алганын Тана наҗызына куучындап берет.

Чечеш Тана керегинде көп жылу сөстөр айдат.

- Улантылу солумаларга сурак тургузып, кычырып берер.

парашютист-десантник

жуу-жепсел

241. Кычырып, солумаларды жартагар.

Олор бастыра жүктүгүн жүктенгенче, жуу-жепселин тудунганча, карануй түнде парашютла калып турдылар.

Анайып, Семён Тартыков эмди парашютист-десантник болуп алды. Онын учун ол жууда кандый да учурал болорына бойын белетеп турды.

Онон көрзөбис, бистинг үстибис жаар бир канча танктар келгилеп жатты. Мындый үредү ологго база керектү не.

И. Коваль.

242. Текстти кычыраар. Адалгыштарды, жарталгыштарды, жүзүннунг солумаларын, глаголды сұрактар тургузып көргүзсөр.

Эмилчи ыраак Кореядаг чечектердин үренин алган. Оны письмо ажыра танышкан Кэ Мин деп үүрези ийген. Ол Эмилчиге мынайда бичиген: «Бу чечектер сүреен суузанкай, ологго ару кей ле жаркынду күн керек».

Үренди алала, Эмилчи сүреен сүүнген. Чечектерди ол көзнөктинг алдында өскүрди.

А. Ередеев.

243. Берилген сөстөрдү колбоштырып, эрмектер тургузаар.

1. Кайыш, ажыра, кестим, кыр.
2. Жадыры, жуулу, топпок, кедери.
3. Семирди, кара, жада, койым.
4. Калтыр, майчык, жапшынып, өдүк, кайада.

- Тургускан эрмектер не боло берди. Олорды табыгар.

Ребусты кычыраар. Тапкан сөсдө эрмек тургузаар.

10

--	--	--	--	--

▲ Сурактар ла якытталардыг болужыла билип алганыгарды ченеп көригер.

1. 1-кы, 2-чи, 3-чи жүзүннинг солумалары баштаачы болуп турган эрмектер айдып беригер.

2. Жүзүннинг солумалары кемге эмезе неге уулап көргүзип јат?

3. Жүзүннинг солумалары адалгыштарла нези түней, нези башка, јартагар.

4. Жүзүннинг солумаларын темдектеп, кубулткыштарла айдып кубултаар.

15 §. Глаголдың өйлөри.

244. Глагол керегинде билеригерди эске алынып, сурактарга каруу беригер.

1. Глагол нени темдектеп јат?
2. Глагол кандый сурактарга каруу берет?
3. Глагол эрмекте кандый член болуп турат?
4. Глагол канча өйлө? Ол кандый өйлөр?

245. Кычырып, глаголдорго сурак тургузаар. Олор эрмектинг кандый члени болуп турганын јартагар.

Каникул өдүп калды. Каникулда мен амырабадым. Мен бистинг класстын балдарын айылдары чук турганы аайынча бөлүктерге бөлип, маргаанду ойындар өткүргем.

Чекурашева Тана јурттынг учында јадып јат. Онын учун ого андагы айылдардын бала-барказы келишкен. Тана олорды башкарып, жүзүн-јүүр ойындар өткүрген. Ол ойынды тошто өткүрерин анчада ла сүүйт. Кезик балдар чанакту, кезиги конёкту јынылайт. Уулчактар дезе хоккей ойноор.

Т. Шижин.

ТУРГУЗА ӨЙ.

Тургуза өйдин глаголдоры пени эдип јат? канайып јат? пени эдет? канайдат? деп сурактарга каруу берет.

Тургуза өйдө глаголдор бир сөслө: туру, отуры, барат, ойнойт эмезе эки сөслө айдылар: бичип јат, көрүп туру, келип жүрөт.

Тургуза өйдө глаголдор -йт, -ейт, -айт, -ат, -ет деп кожулталар алынып јат.

246. Кычыраар. Тургуза өйдин глаголдорын баштаачы болуп турган адалгышпа кожо чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү: *Салкындар сыылайт.*

ТАСКЫЛ-ТЕПСЕНДЕР.

Бийик кырларда	Мынанг суулар
Таскыл-тепсендер.	Баштарын алып,
Мында јайым,	Таскылдар сыртын
Салкындар сыылайт.	Тамырлап агат.
Бажына арай ла	Мында колхозтын
Тийип-тийбей,	Укту койлоры
Булуттар мынайда	Јайым одордо
Јабыс баргылайт.	Јайылып жүргүлөйт.
Көөшпөк тумандар	Күнге бышкан
Эртен тура	Амтанду өлөнди
Јер үстинен	Кыркый согуп,
Көдүрилип јадат;	Кыртылдада чайнайт.

Ш. Шатинов.

● Глаголдын кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

247. Глаголдорго тургуза өйдин кожулталарын кожуп бичигер.

болуш

БОЛУШЧЫЛАР.

Үренчиктерден јурттын ижине јаан болуш јед... . Кой кайчылаар тушта озор улуска кой тудуп бер..., јунар тушта айдаж....

кайчылаган койлордын түгин тажыгыла..., өлөң ижинде болуж..., картошко ло аш жуунадар иште турушкыла... .

А. Ередеев.

248. Ылгерди чокым-јарт кычыраар. Глаголдордыг ойин кожултазы-
наг танып айдыгар.

СУУЧАК КЫШКЫДА.

Саг ла башка јуруктар
Корон соокто көрүнет.
Эдектери јайылган
Чибилен де бијелейт.
Бийик кырлар баштары
Бөрүк кийген тургулайт.
Салкын көкип, учуртып,

Кенетийин комыдайт.
Күскү ошкош тоштордон
Кайынаштар көрүнет.
Кижини де кайкадып,
Јылдыстар карга төгүлет.
Тапчы коолду суучакка
Талдар јабыс энчейет...

коолду

В. Төлөсөв.

Тургуза ойинг глаголдорын тузаланып, кыш керегинде ылгер эмезе
куучын чүмдесерге ченежигер.

249. Скобкадагы глаголдорды тургуза ойгө тургузып бичигер.

АПТЕКА.

рецепт

Аптека — эм садар јер. Эмчи оору кижиге керектү эмнин
рецепттин бичип (бер). Улус рецептле эмди аптекадан садып
(ал).

Аптекадан рецепт јогынан да садып алар эмдер бар. Апте-
када ару-чек болорына керектү не-немелер база (садыл): самын,
тарак, тиш арчыыр порошок, щётка, бинт.

● Орус тилден кирген адалгыштарды көргүзип, ологро кандый кожул-
талар кожулганын јартагар.

250. Текстти кычыраар. Билип алганаарды алтайлап куучындап
береер.

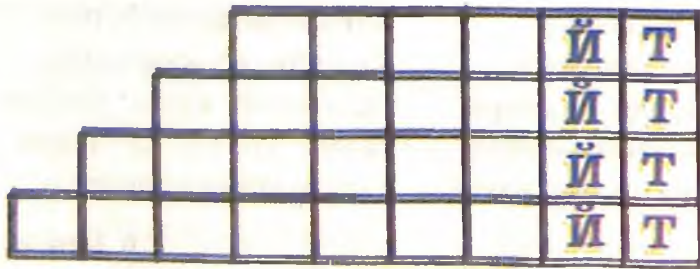
ПАМЯТНИК.

В парке стоит памятник воинам. Они погибли в бою, но не пустили врага в родное село.

Часто приходят сюда дети. Весной они сажают цветы. Летом приносят красивые букеты. Осенью украшают памятник из листьев. Зимой чистят снег вокруг, кладут ветки елей.

Дети помнят героев.

251. Куру клеткаларга келишкедий глаголдор тургузып бичигер.

252. Журукка бажалык табала, план тургузып, сочинение бичигер.

Өткөн өй.

Өткөн өйдүн глаголдоры нени эткен? нени этти? канайткан? канайтты? деп сурактарга каруу берер.

Өткөн өйдүн глаголдоры -ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн эмезе -ды, -ди, -ты, -ти деп кожулталар алынып јат.

Темдектезе: боорсок быжырган, көчө кайнатты.

253. Кычыраар. Өткөн өйдүн глаголдорын көргүзип, кожулталарынын чын бичилер ээжизин јартагар.

үлгөр
айлаткыш

КЫШКЫ ЭНГИРДЕ.

Кышкы энир кыјырап,
Кырды төмөн өнгөлөди.
Јелбер кара јуурканла
Јердин үстин бүркеди.
Туман койдонгон өзөккө
Туйук кара түн түшти.
Јурукчы соок көзнөккө
Јуругын јурап соодонды.

Ј. Кыдыев.

Айдар мынын алдында
Айлынан ырада барбаган.
Айдар мынын алдында
Поездти де көрбөгөн.

Б. Укачин.

254. Скобкада берилген кожулталардын керектүзүн кожуп, эрмектерди бичигер. Кожулталардын чын бичилерин јартагар.

САНЫСКАН.

Бир катап ангчы койондорды сүрүжерде, ийттери јангыс јерге јуулыжып кел(-ди, -ти). Койон кенетийин јердин алдына

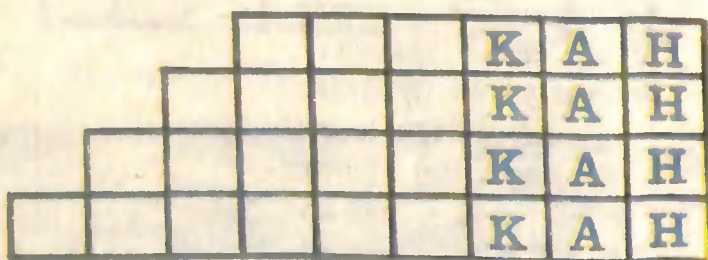
кире бергендий бол(-ды, -ты). Бу ла өйдө сангыскан чаркырай бер(-ти, -ди). Сангыскан чаркырап отурган агаштын төзи жаар анчы көрөр болзо, ак койон жажыл јенгестин үстінде јат(-ты, -ды). Сангыскан кижиге койонды көргүзип бер(-ген, -кен).

255. Берилген кажы ла бөлүк сөстөрлө келиштире эрмектер тургузып кычыраар. Глаголдорынын өйин көргүзсөер.

1. Балдар, күнде, амыраар, барды, зоопаркка.
2. Анда, ойын-јыргал, јилбилү, болгон.
3. Баштап, озо, клеткаларды, көрүп, балдар, туруштылар, ойында, ононг.

Орус тилдег кирген сөстөрдинг бичилер ээжизине ајару салаар.

256. Куру клеткаларга келиштире глаголдор бичигер, олордын өйин јартагар.

Бу глаголдорго -ты деп кожулталар кожуп бичигер. Чын бичиир ээжизин јартагар.

К ө р г ү з ү: *айтты.*

257. Кычыраар. Өткөн өйдинг глаголдорын көргүзсөер.

1. Күрөң тымык боочыда Күртүк балдары чыдады.
2. Алтайдын јараш чечеги Күнге јайым јайылды. Айландыра агажы Чачакталып јаранды.

Л. Кокышев.

күртүк

А. Саруева.

Глаголдордын өткөн өйин кандый кожулталарынаг таныыр?

258. Текстти кычыраар. Алтай тилге көчүрөөр. Глаголдың ойин чике көчүрөөр.

АРКАДИЙ ГАЙДАР.

Весёлым человеком был Гайдар. Друзья любили его за озорной смех, за умную шутку. В трудную минуту он был хорошим надёжным товарищем.

Больше всего на свете Гайдар любил свой замечательный народ, свою Родину. За неё он отдал жизнь в бою с фашистами.

(По С. Михалкову.)

ат-нере

259. Кычыраар. Керектү ээжини эске алынып, өткөн ойдинг божодылган кожулталарын кожуп бичигер.

Ада-Төрөл учун Улу жууда Майма аймактан Семён Тартыков турумкай ла јана баспай тартыш... . Ол нөкөрлөриле кожо эки жүс фашист јоголт... . 1944 јылда, чаган айда, ол жүрүмин карамдабай, өштүнинг танктарына јол бербей токтот... . Ого Советский Союз-тын Геройы деп ат-нере адал... .

● Бу герой керегинде база нени билерее? Куучындап береер.

260. Глаголдорго скобкада берилген кожулталардың керектүзин алып, текстти бичигер.

АЛТАЙ ЛЁТЧИК

ўстиле

Он бир јашту очы сөөкту Байрам Сандин лётчик болорго амада(-кан, -ган). Амадузына ол јет(-кен, -ген).

Јаанайла, ол чын ла лётчикке үренип ал(-кан, -ган). Јаан самолётторло Байрам Китайдың, Сирияның, Египеттин, Африканын ўстиле көп катап уч(-кан, -ган).

(В. Тоеновтыг бичигенинг.)

● Глаголдорго кандый табыштаг башталган кожулталар кошконы-гарды јартагар.

261. Ребусты табаар. Тапкан сөсти глаголло колбоп,
эрмек тургузын бичигер.

262. Журукка бажалык сананып, 4—5 эрмектег турган куучын бичигер.

263. Кычыраар. Өткөн өйдинг глаголдорын тузаланып, изложение бичигер.

бүдүмжү

УНДЫЛБАС КҮН.

Бүгүн Манайды анчы Тымый эрте ойгосты. Манай Тымыйга эртен тура эликтер агыртып берер болгон. Ол качан да андап жүрбеген.

Тымыйдый анчы кижиге эликтер агыртары — ол јаан бүдүмји. Манай онын учун уйкузын таштап, тура жүгүрди.

Бүгүн түнде баштапкы ла кар жааган. Јаландар, кырлар ак карла бүркелип калган јатты.

Манай турадан чыгып келди. Онын жүзине соок кей таварды.

Тан там ла јарып келетти.

Тымый ла Манай андап баргылады.

М. Солонов.

КЕЛЕР ӨЙ.

Келер өйдінг глаголдоры нени эдер? канайдар? деп сурактарга каруу берет.

Келер өйдінг глаголдоры -ар, -ер, -ор, -өр, -р деп кожулталар алынып јат: узанар, түүнер, көктөнөр, жуур.

264. Кычыраар. Глаголдордың өйин ле тоозын айдып береер. Кожулталарын темдектеп бичигер.

СЕМИСТЕН СЕМИС НЕМЕ НЕ?

Јерге кижии аш салар. Аш бышса, кижии оноң жүзүн-жүүр курсак белетеер. Јерден өлөң дө өзүп јадар. Мал оны отоп, семирип турар. Уй-мал сүттенип јадар. Сүттен сарју, курут, быштак эдип јат. Ол кижиге ток курсак болор. Айдарда, јерден бай, јерден семис неме јок болбой.

А. Ередеев.

265. Глаголдорды келер өйгө тургузып, үлгерди бичигер.

Күски салкын күүлей берзе,
Ончо кузук төгүл...,
Айулар ла тийиндер
Ажын тажып белете....

Кузукчылар кузуктап,
Мөш төзине конгыла...
Кайчылар топшуур согуп,
Озогы чөрчөк кайла....

П. Самык.

266. Берилген сөстөрдөн эрмектер тургузып бичигер. Глаголдорун келер өйдө тургузаар.

1. Јас, суучактар, ак шоркырап, келзе.
2. Кушкаштар, изү, учуп келеле, јерден, јаза, уйа, сал, јымыртка.
3. Торко, ар-бүткен, тонын, кий, јажыл.
4. Чечектерле, жүзүн-јүүр, бүркел..., јаландар.

267. Үлгерди чокым-јарт кычыраар. Карарткан глаголдордунг учурлу бөлүктөрин темдектегер.

К ө р г ү з ү: элбирейт

Ару кейге агаш элбирейт,
Амыр көлдө аныр жүзет.
Ак башту тайгалар эбире
Алтын чечек амыр өзөт.
Калык-јондор, нак болыгар,
Бой-бойыгар килеш жүреер.
Токым алды — аргымактар,
Тондор алды — улу эрлер!

С. Сарыг-Оол.

268. Табышактарды кем түргөн табар?

1. Ак кайырчак ачылды —
Көк торко јайылды.
2. Кааннан-бийденг элчи келди —
Камык албаты мүргий берди.

- Глаголдордунг өйин айдып береер.

Глаголдорды келер өйгө тургузып, табышактарды эске алынып бичигер.

269. Кычырыгар. Глаголдунг өйлөрүн јартагар.

1. Түниле јааган кар эртен тура токтоп калды. Кыралар, агаштар, јаландар јымжак ак торколо јабылып калган.

2. Күн чыгып келер. Кардын үстінде сүреен көп жылдыстар мызылдажа берер.

3. Ондый жаркынду мызылдаш кижининг көзин кылбык-тырар. Чибилер ак некей тонго оронып алгандый көрүнер.

● 1-кы бөлүк эрмектердин глаголдорун **келер** **өйгө** тургузып, 2-чи бөлүк эрмектердин глаголдорун — **тургуза** **өйгө**, **үчүнчизин** **өткөн** **өйгө** тургузып бичигер.

270. Келер жайда кем непи эдер? Кыскарта куучындап берер. Глаголдорун келер өйгө тургузып, куучынды бичип алаар.

271. Кычыраар. План тургузып, изложение бичигер.

УУЛЫ САТПАГАН.

Тихоннын адазы партизан болгон. Фашисттер уулчакты партизандардын турган жерине жол баштазын деп жакарган. Тихон лагерьдин жолун билбезим деп бүдүмжиледи.

Офицер Тихонды стенеге тургусты. Ол онын эки жаны дөөн атты. Уулчак коркыганына кугара берген. Же барарга түнөй ле мойношкон.

Энезин ле сыйындарын өлтүрөрим деп кездедерде, Тихон жөпсинди.

Агаштар калжу шуулажат. Шуурган истерди жоголтот. Орык жол жылыа берди. Карануй жыш агаш отрядты курчап ийди.

Офицер төгүндөткенин оңдоды. Мылтыктын атканы жызырт этти. Тихон араай карга жыгыла берди. Ол: «Адам... энем! Мен сатпагам. Олор мынаң чыгып болбос» — деп шымыранды.

(Зденекунын бичигенинг.)

272. Јурукты ајыктап көрөөр. Башка-башка өйдинг глаголдорын тузала-
нып, «Чындылду аруташ» деп куучын тургузар.

16 §. Глаголдор жүзүндөрлө кубулары.

Тургуза, өткөн, келер өйдинг глаголдоры жаңыс ла көп тоодо
үч жүзүнгө кубулып, жүзүндөрдинг кожулталарын алынып жат.
Жүзүндөрдинг кожулталарын таблицадаг көригер.

ГЛАГОЛДЫНГ ЖҮЗҮНДЕРИНИНГ КОЖУЛТАЛАРЫ

Жаңыс тоо	Көп тоо
1-кы j. -ым, -им, -м	-ыбыс(-ыс), -ис
2-чи j. -ынг, -инг, -н	-ыгар(-аар), -игер
3-чи j. —	—

● 3-чи жүзүндө кожулта бар эмтир бе?

273. Тургуза 6йдинг глаголдоры јүзүндерле кубулганын таблицадаг көрүп кычыраар. Јүзүнниг кожолталарын көргүзсөр.

Тургуза 6й

Јагыс тоо	Коп тоо
1-кы ј. мен барып јадым мен јүредим	бис барып јадыбыс (јадыс) бис јүредис
2-чи ј. сен барып јадыг сен јүредиг	слер барып јадыгар (јадаар) слер јүредигер
3-чи ј. ол барып јат (бараат) ол јүрет (јүрүп јат)	олор барып јат (јадылар) олор јүрет (јүредилер)

- Таблицада тузаланып, глаголдорды кубултып бичигер.

Иштенип јат, мендейт.

274. Үлгерди кычыраар. Тургуза 6йдинг глаголдорынын јүзүндерин ле тоозын айдып берсөр.

КЕРЕ ТҮЖИНЕ.

Кере түжине	Ачу баргааны.
Бис јаланда.	Одой-јууй тудадым
Энемле кожо	От-6л6ндн.
Огород ижинде.	Јууй тудала,
Мен одойдым,	Ырада чачадым.
Јула тартадым	

С. Манитов.

- Тургуза 6йдинг глаголдорын чыгара бичип, јүзүндерин көргүзсөр.

275. Эрмектерди кычырып, топкалардын ордына глаголдорды тургузып бичигер.

сойок

Бистинг јурттаг ыраак јокто бийик сойок бар. Онын бажында маяк Бис ол маякка јылдын сайын мангырлап, к6жн6-

лөп **Маяктыг** чике баш агажына мааны көдүрүп, төзөгө агажына **ады-жолысты** Кырдын эдегинде **каа-жаа** чет агаштар, тыйрык-мыйрык кайындар

Керектү сөстөр: *чыгып турадыс, туруп жат, өзүп жат, бичип жүредис.*

- Карарта базылган сөстөрдиг чын бичилер ээжизин жартагар.

276. Кычыраар. Текстте глаголдор кандый өйдө, кандый жүзүндө турат?

Ол күнүн ле 7 часта турат. Төжөктөн туруп, зарядка эдет. Онон тижин арчып, курлаазына жетире јунунат, чачын таракла тарайт, ажанат. Кийимин кийеле, школго барат.

- Тургуза өйдиг глаголдоры 2-чи жүзүнге тургузып, текстти бичигер.

▲ Сурактарга каруу берер.

1. Тургуза өйдиг глаголдоры кандый эдилгени темдектеп јат?
2. Кандый сурактарга каруу берет? Кожулталары кандый?
3. Тургуза өйдиг глаголдоры јагыс ла көп тоодо жүзүндө кубулып, кандый кожулталар алынып јат?

Өткөн өй

277. Өткөн өйдиг глаголдоры жүзүндө кубулган таблицаны кычырып, тургуза өйдиг таблицаны (273 таск.) түндөгөр.

Јагыс тоо	Көп тоо
1-кы ј. мен кычырганым мен бичидим	бис кычырганыбыс (кычырганыс) бис бичидибис (бичидис)
2-чи ј. сен кычырганың сен бичидиң	слер кычырганыгар (кычырганаар) слер бичидигер (бичидеер)
3-чи ј. ол кычырган ол бичиди	олор кычырган (кычыргандар) олор бичиди (бичидилер)

- Өткөн өйдиг глаголдоры жүзүндө кубулып турганын керелеп жартагар.

278. Ўлгерди чоқым-јарт кычыраар. Таблицага тузаланып, глаголдор-
дын ойип, жүзүнн ле тоозын айдып беригер.

ФИЗКУЛЬТУРАНЫҢ УРОГЫНДА.

Физкультураның урогында
Бис чаналу келдибис.
Темиректинг бажына,
Теке чилеп, чыктыбыс.
Эди-каныс изип келди,
Эки јаагыс кызара берди,
Темиректинг бажынан

Тейлегендий шунгуттыс.
Бийик кар калыткыштан
Бис јалтанбай калыттыс.
Канча балдар јыгылат,
Карга көмүлип тоолонот.
Кырдын бажында, алдында
Кыйгы, каткы угулат.

● Карарткан тапшыктардын чын бичилерин јартагар. **Калыткыштап**
деп сөстн бүдүмиле ылгагар.

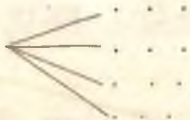
279. Кычыраар. Өткөн ойдинг кожулталарынын чын бичилерин јартап
беригер.

Түрген-түрген эжинип, Айдар алдында браатты. Октош оны
ээчий. Јаратка јуук артты, је Октош сүреен арыды. Амырап аларга
белине ангдана сокты. Айдар ого кайра эжинип келеле, сакып
алды. Амырап алала, јаратка једип келди.

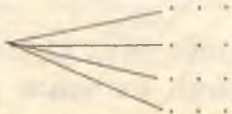
● **Октош** деп адалгыштың ордына **мен** деп жүзүннннн солумазын тур-
гузып, глаголдын 3-чи жүзүннн 1-кы жүзүннннн солуп бичигер.

280. Берилген адалгыштарга сурактардын болужыла өткөн ойдинг глагол-
дорын кожуп бичигер.

Тийинеш (канайтты?)

Уулак (канайтты?)

● Глаголдордын бирүзин жаңыс ла көп тоодо жүзүндерле кубултыгар.

281. Јуруктың учуры аайынча «*Мен балык туттым*» деп бажалык-ту куучын тургузаар. Куучынга озо план тургузып алаар.

▲ Сурактар ла јакытталар.

1. Өткөн өйдин глаголдоры качангы эдилгени көргүзөт? Кандый сурактарга каруу берет?
2. Өткөн өйди кандый кожулталар көргүзип јат? Кожулталарының чын бичилерин јартап беригер.
3. Өткөн өйдин глаголдоры јүзүндерле кубулып, кандый кожулталар алынып јат? Ол ло кожулталарды база кандый глаголдор алынып јат?

Келер өй.

Келер өйдин глаголдоры јүзүндерле тургуза ла өткөн өйдин глаголдорыла түнөй кубулып јат.

Жаңгыс тоо	Көп тоо
1-кы j. мен бичиirim	бис бичиирис
2-чи j. сен бичииринг	слер бичииригер
3-чи j. ол бичиир	олор бичиир (бичиирлер)

273 ле 277 таскадуда берилген таблицада тўгдөгөр.

282. Кычыр, болуш деп глаголдорды келер өйдө тургузып, жүзүндерле кубултып бичигер.

283. Улгерди кычыраар. Келер өйдө турган глаголдордын жүзүниң, тоозын жартагар.

Адым мениң Чертишке,
 Мөшкө чыгып билерим.
 Чертин-чертин Чертишке,
 Кузук чертип билерим.
 Тырмагым мениң курчтан-курч,
 Тийишсен, ара тартарым.
 Түн кирзе, керек пе,
 Түней ле жана берерим.

А. Ередеев.

284. Глаголдорго сурак тургузып, өйин, жүзүниң ле тоозын жартагар.

«Жакшы ба, кару эжем! Письмогорды мен алдым, коркышту сүүндим. Мен удабас жанарым, кой ижине болужарым. Экү кожо кой кабыарыс. Слер, эје, бойыгардын керегеерге де жүреригер. Койлорды мен көрөрим...».

● Калганчы эрмекти чыгара бичип алала, төс члендерин чийү тар-тып көргүзсө.

Сурактар ла жакытталар.

1. Келер өйдин глаголдоры качангы эдилгени темдектен жат? Кандый су-рактарга каруу берет? Темдек айдып берсө.

2. Келер өйдин кожунталарын айдып берсө.

3. Тургуза, өткөн, келер өйдин глаголдоры жүзүндерле канайда кубу-лып жат?

4. Таблицада тузаланып, өс деп глаголды үч өйгө тургузып, жаңгыс ла көн тоодо жүзүндерле кубултып алыгар.

Јүзүн-дер	Тургуза өй		Өткөн өй		Келер өй	
	јагыс тоо	көп тоо	јагыс тоо	көп тоо	јагыс тоо	көп тоо
1-кы ј.	мен...	бис...	мен...	бис...	мен...	бис...
2-чи ј.	сен...	слер...	сен...	слер...	сен...	слер...
3-чи ј.	ол...	олор...	ол...	олор...	ол...	олор...

285. Точкалардыг ордына глаголдорго кожулталар кожуп бичигер. Кандый кожулталар кошконьгарды јартагар.

Бир катап бис Чуйдын суузын јакалай балыктап јүрген... .
Эрте јас турган. Түнде түшкен туман чөлдиг үстинде тур... .
Ыраактагы кырлардын сомы туман өткүре билдирер-билдирбес көрүнип јат... .

Тал-түш једип кел... . Туман јайыла бер... . Балык кармакты јутпай бар... . Бис бийик јараттан чыгала, чөлдиг кырына једип кел... . Каа-јаа ла јерде өзүп турган бир јыраанын төзин эптү көрөлө, бого амыраар ла курсактанар деп шүү... .

С. Сабашкинниг бичигениненг.

● 1-кы эрмекти члендерице ылгагар.

286. Эрмектерди шүүлтези аайынча тургузып кычыраар. Глаголдордын өйин, јүзүнүн айдыгар.

АГАШ АРАЗЫНДАГЫ КЫШКЫ ЭНИР.

шангтып

Истери јадат, чап-чанкыр, аң-куштын, карда. Дезе, калган, шангтып, тенгери. Ай, тургандый, сары, јайканып. Бүринде, мызылдайт, кыру, мөштин. Төзине, чочогойлу, јуулды, чибилер, аң-куштар. Калып, тийиндер, агаштан агашка, келдилер. Час, ла, он эки, болор, удабас. Келер, Соок-Таадак, једип.

● Тургускан тексттег бирден адалгыш, јарталгыш, тооломо, солума талдап ылгагар.

▲ Сурактар ла якытталар.

1. Кандый куучын-эрмектинг бөлүгүн глагол деп айдар?

2. Глаголдо канча тоо, канча өй, канча жүзүн?

3. Тургуза, өткөн, келер өйдүн глаголдоры кандый сурактарга каруу берет?

Кандый кожулталар алынып жат? Олор жүзүндөрлө канайда кубулып жат?
Жүзүндөрдүн кожулталарын айдыгар?

17 §. Кубулбас.

Кубулбас — куучын-эрмектинг бөлүгү. Кубулбас **качан?**
кайда? **канайда?** деп сурактарга каруу берет.

Эрмекте кубулбас глаголды тартап жат. Темдектезе: Кадын
түргөн агып жат.

287. Кычыраар. Карарга базылган сөстөргө глаголдонг сурак тургузаар.

1. Тенгериде булуттар

Ары-бери өткүлейт...

Эдил үндү кушкаштар

Эртең-эңир эткилейт.

2. Үүрлежип алып жаанакка,

Үредү божозо, барадыс.

Жажап калган карганакка

Жаантайын келип жүредис.

● Кубулбастарды глаголдорло кожо чыгара бичигер.

288. Кубулбастарды сурактары аайынча талдап бичигер.

К ө р г ү з ү:	кайда?	качан?	канайда?
	<i>анда</i>	<i>эңирде</i>	<i>түргөн</i>

* * * * *

289. Кубулбастарды ла тарталгыштарды ылгаштырып, эки столбикке бичигер.

К ө р г ү з ү:	тарталгыштар	кубулбастар
	узак жол	узак кычырды

Узак кычырды, узак жорык, бийик учты, коомой бичиди, түргөн самолёт, түргөн чыкты, бийик кыр, коомой темдек.

● Жарталгыштар ла кубулбастар кандый сурактарга каруу берет, эрмекте нени жартайт? Олорды канайда ылгаштырар?

290. Адалгыштарга жарталгыш, глаголдорго кубулбас кожуп бичигер.

орой энир

...жер

...кей

...тенери

орой жандым

...угулды

...бичиди

...чачты

291. Точкалардын ордына кубулбастарды тургузып бичигер.

Тенери ... булутту. Боро туман ... үргүлейт. Агаштар кыруга ... оронгон тургулайт. Трубалардан чыккан ыш тенерикөдүрилет.

Керектү сөстөр: *агашта, өрө, бүгүн, араай.*

292. Сурактардын ордына керектү кубулбастар кожуп бичигер.

1. «ТУ-154» танмалу самолёт (канайда?) учат.
2. Кайкамчылу күү (кандый?) угулат.
3. Трактор жерди (канайда?) сүрүп жат.
4. Жараш жас (качан?) келер.

Тузаланар сөстөр: түргөн, бийик, терең, тайыс, жараш, удабас.

▲ **Сурактар ла жакыталар.**

1. Кубулбас кандый сурактарга каруу берип жат?
2. Эрмекте кубулбас нени жартап жат?
3. Кубулбас ла жарталгышты канайда ылгаштырар?

Жыл туркунына үренгенин катап көрөри

1. Эрмек. Текст. Эрмектин члендери. Эрмекте сөстөрдин колбожоры.

293. Эрмектин учындагы токтой түжер темдектерине ајару салып,
уңле көргүзин кычыраар.

1. Кел, кел, эрке јас!
Кел, кел, сүрлү јас!
Муустий кырларды ажып кел,
Буурыл сууларды кечип кел.

С. Манитов.

2. Анда ару аркага
Арчын јыды јайылган.
Ачык-јарык кырларга
Алтай кожон јаңылган.

3. Төрөл тилин улалткан,
Јошын јолын узаткан
Кандый эненин бу кызы,
Кандый аданын ырызы?

Б. Суркашев.

● Улгердин бирүзин талдап, эске үренип алала, көрбөй бойыгар дик-
тант бичигер. Бойыгар база үлгер чүмдеп көрзөгөр.

294. Токтой түжер темдектерине ајару салып, текстти кычыраар.

Мөштин будагында тийинг. Ол кайдөөн дө јажына берди.
Онын уйазы кайда не?

Айландыра тымык болды. Агаштардын төзинде кургак чо-
чогойлор јадат. Јөргөмөш алтын учуктарында јорголоп јүрет.
Иштенкей адарулар чечектен чечекке учкулайт. Күски айас күнде
агаш аразында кандый јараш!

● Нени јартап, сөслө журап айткан текст? Айдылган учурыла текстте
кандый эрмектер бар эмтир?

295. Кажы ла эрмектинг учын таан, керектү токтой тўжер темдектерин тургузып бичигер. Эрмекти кандый таныктаг баштап бичирип ундыбагар.

Озодо Талду деп жерде жаан суу болгон суунын эки жарадында койу талдар өскөн онын учун ол жерди Талду деп адаган.

Эмди бу жерде көрөр дө тал жок слер онын шылтагы кандый деп сананып тураар.

● Токтой тўжер темдектерин үнле көргүзип, бичиген текстти кычыраар.

296. Текстти кычыраар. Оңдо не керегинде айдылган? Тексттинг төс шүүлтези кандый?

Ат — алтай улустын байлу эрјине малы. Јорыгы ылгым ла јымжак базытту атты улус баалап јат.

Аттын бажына согорго јарабас.

Јылгыр јорторго аттын мыкынына тапчылап эмезе тискинин серпий тартып ийер керек. Ээзинин кылык-јаңын јакшы билер ат камчы билбес. Ол бойы јылгыр јортор.

● Текстке бажалык береле, төс члендерип чийү тартып көргүзеер. Кандый куучын-эрмектинг бөлүгиле айдылганын үстине баштапкы таныгыла темдектегер (*a* — адалгыш, *c* — солума, *г* — глагол).

297. Текстти кычыраар. Темазын ла төс шүүлтезин таап јартагар.

Бир чирик јодро турган, је оны тазылыла кожо кодорып салган. Кыш өтти. Кар кайыла берди. Јажыл өлөң јажарып чыкты. Көзнөктинг алдында ол ло јерден јаш јодрочок өзүп чыкты.

Јердин үстінде јүрүмди кем де јоголтып болбос ине.

И. Суворовтын бичигенинелг.

● Тексттег төс шүүлтези айдылган эрмекти чыгара бичигер.

298. Кычыраар. Тексттинг эрмектери бой-бойыла шүүлтезиле колбулу болгонын керелеп јартагар.

КЫМЫС.

Кымысты јылкынын сүдиненг ачыдып эдер. Кымыс — сукадыктыг суузыны. Ол улуска ийде кожот. Изүде кымысты соок

жерге эмезе сууга тургузып јат. Соок кымысты **суузынга** ичерге макалу эмей.

● Карарта базылган сөстөрдиг кожулталарын таап, чын бичилерин јартагар.

299. Кычыраар. Бу кандый текст?

ЧУЙДЫН СУУЗЫ.

Чуйдын суузы Боро-Тал ла Јүс-Тыт деген эки суунын белтиринен агып чыккан. Ол чакпынду, түрген агынду суу. Чуйдын суузын јакалай куба-сары чөл јадат. Чөлдө кату кулузын өзөт.

Айландыра көп төнөзөктөр көрүнөт. Бу јерлер — тарбаганын турлузы. Олордын ичеендери јердин алдыла өткүштелип калган. Тарбааннын эжиктерин кижі бачым таппас.

● Калганчы эрмекти бичигер. Төс лө эчени члендерин чийү тартып көргүзөер.

Бой-бойыла колбошкон сөстөрүн чыгара бичигер. Кажы сөс кажы сөзин јартап турганын стрелкала көргүзөер.

300. Үлгерди чокым-јарт кычыраар. Бу үлгер јылдын кандый өйи керегинде?

1. Ажын кезип салган јаландар
Алтын күннин алдында амырайт.
Чаңкыр теңериге бажыла түртүп,
Јажыл мөжим омок шуулайт.

А. Адаров.

● Баштапкы эрмекти бичип алыгар. Төс члендерин чийү тартып көргүзөер. Колбошкон сөстөрүн чыгара бичигер.

301. Сөсколбуларла сөстөрдиг колбузын сурактар тургузып көргүзөер.

Ыраактан көрүнөт, кырга чыкты, ичкери басты, јакшы бичиир, түрген агат, энгирде иштеер, школдо үренет, кырдан јыңылады, деремне јаар барды.

302. Журукта не јуралганын озо адап беригер. «Ойынчыктар садар магазин» деп бажалыкту куучын тургузаар. Куучында укташ члендү эрмектер бар болзын.

- Тургускан куучынаарды бичип алыгар.

303. Кычыраар.

Чолушман өзөктинг ичинде Адышту деп јер бар.
Адышту деп ненинг учун адаган? Ол керегинде мындый куучын бар:

Одоштой турган кырлардан газ чыгып, кезикте тайгалар мылтык адып турган чылап, кенете «күрс» эдип турар. Ононгу улам улус бу јерди Адышту деп адаган.

Б. Укачиннинг *бичигенинен*.

- Тексттинг кандый эрмегин бажалык эдип алар аргалу? Тексттинг төс шүүлтөзи айдылган үзүгин таап, бичип алыгар.

304. Јетирү эткең табылу учурлу текстти кычыраар. Бу тексттинг темазы кандый? База кандый тексттер бар?

Быркырууш эне-чечектинг бажы торт ло көбөңдий кажайган. Ак парашютту эрке уулдары эптү-јөптү јеп-јенил, аршулмус.

Бир катап быркырууш чечек уулдарына мынайда айткан: «Балдарым, жер алтайыгарга таркап барыгар. Слерге көп нажылар да туштаар».

Энези бажын кекип ле ийерде, ак парашютту карындаштар ээчий-деечий учуп баргылады. Же олордын эн кичинеге дезе энезинен айрылбай, санааркап калган отурды...

Энези жөпсинип, бажын кекип ийерде, ол чап-чанкыр тенериге учуп чыкты. Жаан удабай, жеп-женил учуп, ак парашютту үрөн көк аяска кайкалай берди.

● КӨК АЙАС дегенин база канайда айдар?

305. Текстти кычыраар. Төс шүүлтезин жартагар. Текстке ат адагар.

Агаш — албатынын эн баалу жөөжөзи. Же бу жөөжөни бис неге де бодобой, үрөп, өртөп, оодып ла чачып жадыс. Учёный-билимчилердин айдыжыла болзо, бир конокко жер-телекейде одырган одынды орныктырарга ар-бүткенге бир мунг жыл керек...

Агаш биске ару кей берет, жотконнон корулайт, жердин кыртыжын тыныдат, өзүмнин түжүмин бийиктедет, тындуларды корыйт...

● Агаштын база кандый тузазы бар, кожуп айдаар. База бир катап кычырала, көрбөй изложение бичигер.

306. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый суракка каруу берет? Олор эрмектин кандый члени?

Меестерден, аркадан ла тоозы жок **кобылардан** жаскы суучактар сүүнчилү шоркыража берди. Кардан айрылган **актарда, жараттарда** ла **меестердинг** эдектеринде өлөң жажарып чыкты. Меесте көжнө, мангыр база өзүп чыкты.

● Укташ члендердин сурактарын скобкада коштой тургузып, баштаачы ла айдылаачыла кожо чыгара бичигер.

Көргүзү: (Кайдан?) *Меестерден, аркадан, кобылардан суучактар шоркыража берди.*

307. Кычыраар. Укташ члендү эрмектерди көргүзсө. Укташ члендери-
не сурак тургузаар.

ЧЕЧЕК — КИЖИНИНГ СҮҮНЧИЗИ.

Жаскыда чечектер өскүрөр иш башталат. Үренчиктер **шкoл-
дын** ла **айылдарынын** **жанында** жараш өндү чечектер отур-
гызат.

Олор кажы ла **чечекти** бойынын өйинде өскүрерин кичееп
жат. Рассадалап өскүрер **чечектерди** **тулаан айдын** учында
баштап чачат. Андый чечектер: астра, гвоздика, анютины глазки,
жараш жытту танкы чечек, флоксы, петунья. Бу **чечектерди**
клумбага күүк айдын 25-чи күнинде отургызып жат.

Жылу сүүр **чечектерди** **кичү** изү айдын баштапкы
күндеринде отургызар.

308. Үлгерди чокым-жарт кычыраар. Кажы ла төрт жолдык канча эрмектег
турат?

1. Ай-Тана ла Күн-Тана
Ак жаланда **жүгүрөт**.
Көбү жайгы энирде
Көбөлөктөр сүрүжет.

С. Сартакова.

2. Бистинг маалага келигер,
Маала ажын көригер.
Бышкан ашты амзагар,
Быырада чайнагар.

Ж. Кыдыев.

Эрмектердин глаголдорун чыгара бичигер. Бүдүмин чийүлерила
көргүзсө.

309. Табышактарды табаар. Олорды ундыбай, сананын алыгар.

1. Улу атту, улуркак бүдүмдү,
түндүкте жүрөт, тош оодот.

(кереп)

2. Агы агастый, каразы килиндий,
базыды каргаадый.

(Сангыскан)

3. Талбак канатту тала коңыс.

(Вертолёт)

4. Козыр-козыр бүдүмдү,
койдын-малдын курсагы.

(Болчок тус)

▲ Эрмек ле текст керегинде нени билип алганаарды сурактарла тузаланып куучындагар. Темдектеп эрмек айдыгар.

1. Эрмек кижиге не керектү?

2. Кижн эрмекти нени амадап айдып јат? Ол кандый эрмектер?

3. Текст кандый эрмектерден турат?

4. Тексттин темазын ла төс шүүлтезин канайда табар? Текстке бажалыкты канайда тургузар?

5. Эрмек кандый члендерден турун јат? Олордын кажызынын ла учурын јартагар.

6. Төс члендер кандый куучын-эрмектин бөлүктериле айдылат.

7. Укташ члендер деп кандый члендерди айдар? Олорды кандый үнле көргүзин айдар?

8. Укташ члендерди не бириктирин јат?

9. Сөскөлбу деп кандый сөстөрдн айдар?

10. Түндөгөр: Сөс лө сөскөлбунунг кажызы не-немени жүк ле адап јат, кажызы јартап адан јат?

11. Санаа-шүүлтени толо сөскөлбу чыгара айдар ба, айла эрмек не? Ненин учун?

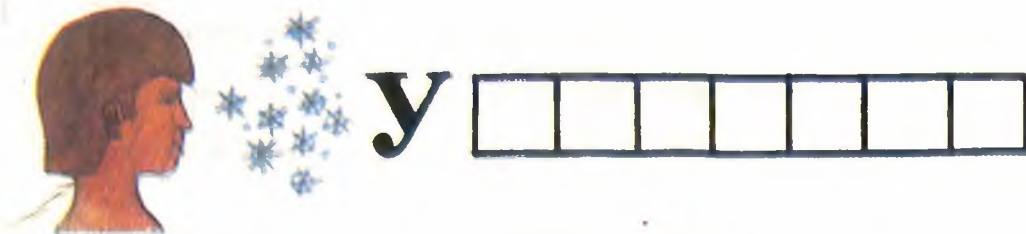
2. Сөстинг бүдүми. Чын бичилери.

310. Кажы ла сөс кандый сөстөң бүткенин чийүүчөк ажыра көргүзүп, столбиктеп бичигер.

К ө р г ү з ү: *башкар — баш*
башкару — башкар

Башкарар, башкару, саду, садучы, ыргал, жан, жанда, бичикти, көрүп, таштый, желишкыр, ажу, өткүш, кожондо, санаалу.

311. Ребусты таап, тапкан сөстинг таныктарын клеткаларга тургузып бичигер.

▲ Тапкан сөс кандый куучын-эрмектинг бөлүгү? Ол сөстинг тазынын, кожумталарын (сөс бүдүрер ле сөс кубултар), төзөгөзін көргүзсө.

Жаңы сөс кандый кожумталардын болужыла бүдетен эмтир?

312. Сөстинг учурлу бөлүктөрүн эске алынып, сурактарга каруу беригер.

1. Сөс кандый учурлу бөлүктөрдөн туруп жат?
2. Тазыл деп кандый бөлүгүн айдар?
3. Сөс бүдүрер ле сөс кубултар кожумталардын учуры кандый? Олорды канайда ылгаштырар?
4. Төзөгө деп кандый бөлүгүн айдар?

313. Сөстөрдү бичип, бүдүмиле ылгагар.

Бичиктерде, тура, кожончыларга, үренер, үренген, тоннын, үренчикке, балыктадылар, меннен, жолло, атты.

К ө р г ү з ү: бичик[^]терде

314. Берилген сөстөрдү көргүзү аайынча ылгап бичигер.

Талай, талайчылар, эмик, энир, жуунга, чолмонды, жуундар, жылкычыга, жерлерди, жер, жерге, жерлү, сок, оокто, ооктоды, чолмонду.

1. Жүк ле тазылданг турган сөстөр: талай, ...
2. Тазыл ла бир кожулталу: жерге, ...
3. Тазыл ла эки-үч кожулталу: талайчылар, ...

315. Схемаларга келиштире сөстөр сананып бичигер.

316. Угы жангыс сөстөрдү талдап, столбикле бичигер. Тазылдарын темдегиле көргүзсөз.

К ө р г ү з ү: *кожулта, кошкон, кожор; ...*

Кожулта, төс, кошкон, жер, көс, жерлү, көстөөчи, көстү, төзөгө, көзинче, төстү, көстөп, кожор, жерлик, жерлеечи.

● Эжерлү туйук табыштарды эжерлеп айдыгар.

317. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, сөстөрдү кубултып бичигер.

К ө р г ү з ү: *сөс—сөзим, тут —тудар, ...*

Сөс, тут, жөп, кас, мөш, кузук, үрет, күреш.

● Үндү табыштарды эске алынып айдар. Үндү ле туйук табыштарды канайда ылгаштырар?

318. Берилген сөстөрдө эки түнөй таныктар кандый табыштарды темдектеп турганын жартагар. Ол сөстөрдү таблицага келиштире бичигер.

Кураан, тараар, белетеерин, жуун, уурлү, ойноор, сөөм, төлөөрим, чоокыр, оору, туулар, бичиир, күүктий, чоокыр, оодык, корыыр, селиир, бийиктеер.

Узун үндү табышту сөстөр	Экиленген табышту сөстөр
кураан	тара-ар
...	...

● *Бу сөстөрдиг учурын ла чын бичилерин ундыбагар!*

319. Божодылган үндү табыштарды кожуп бичигер.

Темир ор...н, сол...н ой...н, чийүчекле бол..., Төрөлин кор...,
жалтанбас жууч...л, кууч...н, уурч... .

● Эрин чөйилер табыштар жүк ле баштапкы үйезинде бичилетеп база
кандый сөстөр билерер? Кожуп бичигер?

Элес айдылар үндү табышту сөстөрдү эске алынып айдала, бичип
алыгар. Айдылары ла бичилери түңгей бе?

320. Орус тилдег кирген сөстөрдү, согултазын чын тургузып, кычыраар.

Адрес, алфавит, документ, километр, портфель, свитер,
статуя, шоссе, фанера, цемент, шинель, шофёр, яблоко, экскурсия,
билет, вокзал, горизонт, дежурный, завод, инженер, ракета, ла-
герь, металл, пассажир, телефон.

● Сөстөрдү алфавитле бичип алыгар.

▲ Алтай тилде (орус тилде жок) кандый табыштар ла таныктар бар?

Кату ла жымжак үндүлөр сөстөрдө турар кандый ээжи бар? Сөстөр
темдектеп беригер.

3. Куучын-эрмектинг бөлүктери.

Кожулталарынын чын бичилери.

321. Текстти кычыраар. Башка-башка куучын-эрмектинг бөлүктөрүн
темдектеп көргүзсө.

«ГОРНО-АЛТАЙСК» деп теплоход.

Ыраак түндүктө «Зелёный мыс» деп порт бар. Портко келип
турган ондор тоолу керептердин ортозында бистинг городтын

адыла адалган «Горно-Алтайск» деп теплоход база бар. Бу ат теплоходко 1963 жылда берилген.

«Горно-Алтайск» телекейдин көп тенистеринде ле талайларында жүзүп жүрөт.

«Алтайдын чолмонында» бичилгениненг.

322. Журукла куучын тургузын айдыгар. Куучында башка-башка куучын-эрмектинг бөлүктери болзын.

● Кажы ла куучын-эрмектинг бөлүгүн бой-бойынаг канайда ылгаштырар? Темдектеген сөстөрлө керелеп жартагар.

323. Скобкадагы сөстөрдн керектү кубулткышка тургузып, текстти кычыраар. Олор эрмектинг кандый члени болгонун жартагар.

ОРОМЛО ЖҮРЕР ЭЭЖИЛЕРДИ БҮДҮРИГЕР.

(Ором) ары-бери көөликтер өткүлейт. Көөлик сигнал жок жүрүп турганын ундыбас керек. (Жол) эмезе (ором) кечерден озо

айыктанаар. (Бойы) ла өскө (улус) жеткер болбозын деп кичеенер керек. (Ором) жүрер (ээжилер) үренип алаала, буспай жүр!

324. Сурактардың ордына керектү адалгыштарды тургузып бичигер.

Бистин школдың үренчиктери кышкыда (неге?) төгөр күл жууган? (Неле?) жарандырган жерде мааланын ажы жақшы бүдүп жат. Жаскыда жер кургай берди. Үренчиктер (нени?) казып, грядкалар эткиледі. Морковьтын үренин чачала, үстин (неле?) сееп салдылар. Мырчактын (нени?) жаңыстан отургыстылар. Жылу жаңмыр жаап ийерде, грядкалар жажыл (неле?) бүркеле берди.

Керектү сөстөр: *үрен, күл, грядкалар, маала, тобрак, өзүм, жер.*

● Тургускан адалгыштардың кубулткыжын таныгар.

325. Точкалардың ордына кубулткыштың кожулталарын тургузып кычыраар.

Эки күн ... бажында интернат ... балдарды таскадаачыла кожо жаңыс күн ... экскурсияга баргандар. Адучы Каруевич ... жакылтазы айынча жети час эртен тура горнист Сүреш сигнал берген. Тоолу минут ... бажында үренчиктер таскадаачы ... ла горнист ... жанында стройдо турды.

▲ Кандый кубулткыштың кожулталарын тургустыгар?

326. Ребусты таан, клеткаларга бичигер.

● Кубулткыштардың адын ээчий-десчий бичийле, тапкан сөсти кубултыгар.

327. Точкалардың ордына сөстөр кожуп, текстти бичигер.

К о ж о р с ө с т ө р: *жжсыл торко, агаштардын, жжсы, жүзүн-
башка өндү, күннинг, жаан, жжсы, чап-
чанкыр, жаркынду.*

Жаскыда кар кайылат, јер карантылай берет.

... тенгериде ... күн чалыйт. ... чогына јер алтын-сары.
... күндерде кей жылып, јер жылгыр эрип јат.

... күндер ончо тындуларга — ... байрам. ... бүрлери јайылып
јат. ... чечектерле чүмделген. Јер ... кийинмин кийип ийет.

Кошкон сөстөр кандый суракка каруу берет? Кандый куучын-эрмек-
тинг бөлүгин јартап јат?

328. Кеп сөстөрдү кычыраар. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектинг
бөлүгү? Кандый суракка каруу берет? Кандый кубулткышта турат?

КЕП СӨСТӨР.

1. Учурлу сөсти угарга јакшы, акту сөсти айдарга эптү.
2. Жаан сөстө јажыт јок, улу сөстө уйат јок. 3. Төгүн сөслө
каткыртканча, чын сөслө ыйлат. 4. Кеп сөстинг учуры жаан.

● Карарткан адалгыштарды колбошкон јарталгыштарыла кожо чы-
гара бичигер.

Колбошкон эки сөстинг кандый сөзи кубулткышла кубулбай јат? Орус
тилде кандый?

329. Берилген сөстөргө адалгыштар кожуп бичигер.

К ө р г ү з ү: *агаштыг бажы, анныг бажы, ...*

... бажы, ... куйругы, ... јалбрагы, ... урогы, ... бичиги, ... балазы,
... јуругы, ... портреди, ... табыжы.

Кандый кубулткышта турган адалгыштар коштыгар? Олор эр-
мектинг кандый члени болор?

330. Үлгерди чоком-јарт кычыраар. Карарткан јарталгыштар кандый
куучын-эрмектинг бөлүгин јартап јат?

АЛТАЙГА ЈАС КЕЛДИ.

Тош јуурканду чагкыр сууларды
Јастың жылу тыныжы ойгосты.
Кыштайын эриккен јаратты
Суу толкузыла экчеп окшоды.
Јастың келгенине сүүнгендий
Суулар шуулап, төмөн агат.
Јаңы кийим кийгендий
Туулу Алтай јараш турат,

В. Качканаков.

Јарталгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер. Кандый сөстөйг кандый сөскө сурак барганын стрелкала көргүзсө.

331. Кычырып алала, куучындап беригер.

КАНАТТУ НАЈЫЛАР.

Арткан-калган карды күн кайылтып ийди. Јалаңдарла,
јолдорло суучактар шоркырап акты. Јаш өлөн көгөрүп чыкты.

Канадында јас кымып,
Кара баарчык јан келди.
Эрий берген јер тымып,
Эткенине јажарды.

Школдын балдарында байрам. Олор јаскы айылчыларды
уткыды. Балдар агаштарга турачактар илди. Анда баарчыктар уйа
тартар. Балдар канатту најыларына үлгер учурлады.

Узун јайдын ичинде
Уйа тартсан јеристе.
Ажыска шорлу курт-конгыс
Азыгын болзын, најыбыс.

Экинчи эрмекти чыгара бичип алала, ылгагар. Члендерин чийү тем-
дектериле тартыгар. Куучып-эрмектиң бөлүктөрүн сөстинг үстине бир таныкла
темдектеп бичигер.

Айылчыларды деп сөсти чыгара бичийле, бүдүмин чийү темдекте-
риле көргүзип ылгагар.

332. Берилген адалгыштарды алтай тилге көчүрүгөр.

I. рысь —

лисица —

волк —

медведь —

мышь —

суслик —

II. косуля —

олень —

кабарга —

барсук —

лось —

Жаргалгыштарла тузаланып, озор кандый аңдар болгонун жартап айдаар.

333. Солумаларды колбошкон сөстөриле кожо кычырып, жүзүнүн ле тоозун, сурагын ла кубулткыжын айдып беригер.

коручыл

УУЛЧАКТЫҢ АМАДУЗЫ.

Аржанның айлы аэродромның жанында. Самолёттордын учужын ол күнүң ле сайын көрөт. Бистинг лётчиктер — жалтанбас ла турумкай коручылар. Озор Төрөлин кейде корулап жат. Аржан база лётчик болорго амадайт. Ле ого эмди де көп үренер керек.

Куучынды I-кы жүзүннөң эдип кубултала, көчүрүп бичигер.

К ө р г ү з ү: *Мениң айлым аэродромның жанында.*

«Мениң амадуум» деп жетирү эдип, табылу учурлу текстле куучын тургузып бичигер.

334. Скобкаларды ачып, солумаларды жетире бичигер.

Мен (...) ага бар, о(...) ады Эркин. О(...) он жаш. О(...) төртинчи класста үренет. О(...) жакшы үренип жат. Мен (...) агам кандый жакшы.

Солума ла адалгыштын нези башка?

335. Табышкакларды кычыраар. Тооломо бар ба?

I. Бирүзи бараак дейт —
бирүзи жадаак дейт.

2. Одус алты боро ат,
ортозында ойлоок жеерен ат.
3. Төрт карындаш бир бөрүктү.
4. Жолды өрө беш эмеен тош жүктенип алган барып жатты.

● Тооломого сурак тургузар. Бу кандый тооломолор?
Табышкактардыг кажызы бу схемага келижип жат? Көргүзсө.

336. Куучын тургузарга белетенигер.

Журукта не јуралган, кандый сөстөрлө тузаланар керек, озо сананып алыгар. Куучыныгарда үреткен ончо куучын-эрмектин бөлүктери бар болорын амадагар. Озо куучындап береле, онон бичигер.

337. Үлгерди чокым-јарт кычыраар. Эрмектердинг төс члендерин айдыгар
Айдылаачы кандый суракка каруу берет, кандый өйдө, жүзүнде турган глаголло
айдылган? Јартап беригер?

КҮН КОЖОНҒ.

Күн, күн чыкты деп,
Чалындар мызылдайт.
Күн, күн келди деп,
Чечектер күлүмзийт.

Күн, сеге быйан деп,
Агаштар жайканат.

Күн, сеге алкыш деп,
Суулар шуулажат...

...Бис, ончо балдар,
Күнисти мактаарыс.
Күн кожоңын кожоңдоп,
Күнисти жураарыс.

П. Самык.

● Үлгерде не керегине айдылган? Ненин учун күнге ар-бүткөн, ан-куш, балдар сүйүнөт?

338. Үлгер боло бергедий элип, сөстөрлө эрмектер тургузып, айдыгар.

1. Керек, ар-бүткенге, күн.
2. Күн, тындуларга, ончо, керек.
3. Күн, бистерге, ончо, керек.
4. Керек, биске, амыр.
5. Јүрөргө ак-јарыкта.

● Бажалык таап, тургускан үлгерди бичип алыгар.

339. Сурактарга каруу берип, куучын бичигер. Куучынга бажалык беригер.

1. Сенин нөкөринг кем?
2. Ого канча жаш? Ол кайда жадып жат?
3. Кандый школдо, канчанчы класста үренет? Үредүлө једимдери кандый?
4. Нөкөрингиниң кандый кылык-јаңы сеге јарап јат?
5. Ол неле јилбиркеп, бош өйди канайда өткүрөт?
6. Эрмектердинг төс лө эчени члендерин алдынан чийү тартып ылгагар.

340. Ребусты табаар. Танкан сөсти кубулткыштар-ла кубултып бичигер.

341. Сөскөлбуларды кычырып, карарта базылган сөстөрине сурак тургузар. Ол сөстөр кандый куучын-эрмектинг бөлүгүн жартап жат?

Түрген учты. **Түрген** самолёт. **Бийик** туулар. **Бийик** калыды. **Жакшы** үренип жат. **Жакшы** иш.

● Кубулбасла глаголдог турган сөскөлбуларла эрмектер тургузып бичигер.

342. Эрмектердинг учын таап, текстти кычыраар. Сурактардынг ордына эрмектинг члендерин тургузып бичигер. Ол кандый члендер?

Мен (качан?) энеме бозулар кабырышкам жай божогон эмди (кайда?) үредү башталды мен школымды ла (кемди?) сүрекей санап калгам (кандый?) класстын балдары ончозы (неге?) карара күйүп калтыр (кемдер?) (канайда?) амыраган эмтир.

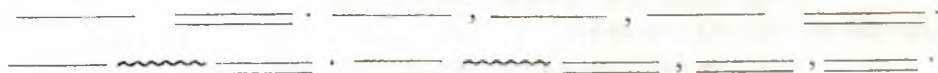
343. Журукта кандый чечектер жуналганын көригер.

● Сурактарла тузаланып, куучын тургузып бичигер.

1. Журукта кандый чечектер жуналган?
2. Олор качан чечектеп жат?
3. Кандый жерде өзөт?
4. Бу чечектердинг тыш бүдүмин, өнүн жартагар.
5. Кандый чечек слерге жарап жат?
6. Слердинг жерде өзүн турган өскө чечектерди база кожун бичигер.

344. Схемага келиштире 4 эрмек тургузаар. Эмезе бичиктег талдан алыгар.

Эрмектеригерди бичийле, члендерице ылгагар.

345. Журукты көригер. Журук кандый темага, кандый шүүлтелү, журукка кандый ат бергедий? Журук берилген эки үлгердинг учурына келижет не? Куучын тургузып айдала, бичип алыгар.

1. Ару-ару аркада
Арчын жыды жытанган.
Ачык-жарык кырларда
Алтай кожон жайылган.

Б. Суркашев.

2. Чырайы сүүнчилү, ырысту
Чыйрак балдар мында келген.
Орус, алтай — ончолоры эптү,
Одузын жараштыра чүмдеген.

В. Качканаков.

▲ Үредүлү жылдыг туркунына слер төрөл тилигерди үренип, онынг агтылу бүдүм-кеберин билип алдыгар. Слер санаа-шүүлтегерди,

көргөн-укканыгарды чечен ле чүмдү сөстөрлө тузаланып, башка-башка учурлу эрмектерле ярт ла чике чыгара айдарга үрендигер.

Эмди «Койонок» слерди ченеп көрөргө, «**Жай**» деп темага сөчине бичиир жакылта берип јат.

Койоноктың жакылтазын јакшы бүдүрерге кичеенип иштегер.

346. Кычыраар.

Жай... жайдан артык ой јок. Койонок чек билинбес. Үредү жыл божогон. Јараш жайдан өскө Койонок көөркийге не де керек јок.

Ол бийик-бийик кырлар ажар, терен-терен суулар кечер. Ыраак-ыраак Күлер тайганын эдегинде јаткан Башпарак таайына айылдап барар деп, ол бек ле шүүнди.

Терен конычту өдүгин эптеп кийип, јеерен тайын ээртеди. Энирде энези белетеген азык-түлүктү арчымагын тай адына коштоды.

Седен, омок, сүүнчилү Койоногым јеерен тайынын тискинин бек тудуп, Күлер тайганы көстөп, шунгуп ийди.

Турган изи бар болды, барган изи јок болды...

Анча-мынча болбой туруп, Кертек-Боомго једип келди. Көк јарамас! Боомды өдөйин ле деерде, алдында јап-јалбак таш күлүрт эттире јада берди. Кайра барар арга јок, ташты өдөр эп керек.

Койоногым јаткан ташты ары-бери ајыктады. Көрөр болзо, тегин таш эмес, бичиктү таш эмтир.

«Акыр ла болзын сени мен...» — деп, Койонок бойында бек сананды.

Ташта мындый бичик болтыр:

«Чын кычырзанг, Күлер тайгага једеринг — кычырып болбозонг, кайра айлынга јанарынг».

Койонок көөркийдинг ойто јанар күүни јок, ал санаазы Башпарак таайында.

Бичиктү ташты албаданып кычырды:

«Ј — нанг жылдың ойи болорым,

К — нанг сууда јүзедим,

Ч — нанг ойди де слерге көргүзедим».

Анча-мынча болбой туруп, Койоноктың тотылдаган кожонгы

жыш-аркага жаңылана берди. Байла, ол таштагы бичикти чын кычырган, каруузын тапкан! А слер таптыгар ба, балдар?

Оноң ары барып жатса, алдында сан-башка мөш турды. Көрөр болзо, чаал мөштө бичиктер илип салган.

Адынын жорыгын араайладып, байагы бичиктерди кычырды.

Түн ле түш неден башталат?

Жердин ортозында не туру?

Эн ле кыска кандый ай?

Койонок кычырган ла бойынча тың каткырып ийди: Күлүк бу кокыр-табышкактарды таап ийген болбайсын.

Эниргери түш Койонок Күлер тайганын эдегинде Башпарак таайынын айлында отурды.

Эзен-амырды угушкан соңында, чайлап отурала, Койонок чала мактанган айасту айтты:

— Таайым, таайым, уксагар да. Мен бир ле сөс билерим. Ол дезе 6 туйук табыштан турат.

— Чын ба? Кандый сан-башка сөс ол, а? А мен 7 ле 10 туйук табыштан турган сөстөр билерим.

— Јети, он...

— Әйе...

— Ба-таа, бу кандый сөстөр не?

● Балдар, бу өрөгү айдылган табышкак-ойындарды Койонокко табарга болужыгар.

1. Сөстин табыштарын ла таныктарын ылгаары.

1. Сөсти тыңыда јарт айт (кычыр).
2. Сөстө канча үйе.
3. Үндү табыштары: кату ла јымжак, эрин чөйилер ле эрин чөйилбес, узун үндү. Кандый таныктарла темдектелген.
4. Туйук табыштары: үнгүр ле тунгак, эжерлү ле эжери јок. Кандый таныктарла темдектелген.
5. Сөстө канча табыш, канча танык.

К ө р г ү з ү.

Айдып ылгаар	Бичип ылгаар
куучын Сөстө 2 үйе: куу — чын Үндү табыштары [уу] — узун, кату эрин чөйилер; [ы] — кату, эрин чөйилбес, ы — таныкла темдектелген. Туйук табыштары: [к] тунгак, эжерлү [г], «ка» деп таныкла темдектелген. [ч] — тунгак, эжер жок, «чэ» деп таныкла темдектелген. Куучын деп сөстө 5 табыш, 6 танык: бир узун үндү табыш 2 түнгөй таныкла темдектелген.	куучын — 2 үйе; к [к] — тунгак; уу [уу] — узун, кату, эрин чөйилер; ч [ч] — тунгак; ы [ы] — кату; н [н] — үнгүр. 6 танык, 5 табыш.

2. Сөстин бүдүмин ылгаары.

1. Сөскө сурак тургузар. Кандый куучын-эрмектин бөлүгү.
2. Тазылы (жаныс тазылду сөстөр табар: айыл, айылду, айылдаш эмезе оноң ары бөлинбес бөлүгүн табар).
3. Сөс кубултар кожултазы (кубулткыштарга эмезе жүзүндөргө кубултар, көп тоого эмезе жаныс тоого тургузар).
4. Сөс бүдүрер кожултазы (андый ок кожулталу 2—3 сөс темдектеер).
5. Төзөгө (тазыл ла сөс бүдүрер кожултадан турар эмезе жүк ле тазылдан).

К ө р г ү з ү.

Айдып ылгаары:

- Айылчыга
1. Кем? — ад.
 4. -чы — сөс бүдүрер кожулта (малчы, койчы, жалчы).

2. Айыл, айылду, айылда.
Айылчы деп сөстинг
тазылы — **айыл**.
3. Айылчыны, айылчыга,
айылчым — сөс кубулар
кожулта — **га** (Б. К.)

5. Айылчы — төзөгөзи:
айыл — тазыл
-чы — сөс бүдүрер кожулта.

Бичип ылгаары:

3. Куучын-эрмектин бөлүктөрүн ылгаары.

Адалгыш.

1. Куучын-эрмектин бөлүгү. Нени темдектейт, кандый суракка каруу берет.
2. Төзөгөзи (баштамы кебери — Т. К. жаныс тоо).
3. Тоозы.
4. Жүзүни.
5. Кубулткыжы.
6. Эрмектеги учуры.

К ө р г ү з ү: *Чанкыр тенгериде чийик булуттар жылыжат.*

Айдып ылгаары:

1. Тенгериде — адалгыш.
Предметти темдектеп жат,
неде? эмесе **кайда?** деп
суракка каруу берет.
2. Төзөгөзи (баштамы кебери) —
тенгери.
3. Жаныс тоодо.
4. Жерлеечи кубулткышта туруп
жат (**неде?**).

Бичип ылгаары:

1. Тенгериде — ад. (неде?)
2. Тенери — төзөгөзи.
3. Ж. тоо.
4. Ж. к.
5. Эч. чл.

5. Эрмекте — эчени член болор,
айдылаачыны жартап јат:
јылыжат (неде? эмезе кайда?)
тенериде.

Жарталгыш.

1. Куучын-эрмектиг бѳлѳги. Нени темдектейт. Кандый суракка каруу берет.
2. Кубулып јат па, кубулбай јат па.
3. Эрмектеги учуры.

К ѳ р г ѳ з ѳ: *јаркынду кѳн чалыйт.*

Айдып ылгаары:

1. Јаркынду — жарталгыш.
Предметтин темдегин кѳргѳ-
зет, **кандый?** деп суракка
каруу берет.
2. Кубулбай јат.
3. Эрмекте эчени член болор,
баштаачыны жартап јат:
кандый?.. кѳн — јаркынду.

Бичип ылгаары:

1. Јаркынду — жарталгыш
(кандый?).
2. Эч. чл

Глагол.

1. Куучын-эрмектиг бѳлѳги. Нени темдектейт, кандый суракка каруу берет.
2. Тѳзѳгѳзи (баштамы кебери).
3. Ѵйи, тоозы, јѳзѳни.
4. Эрмектеги учуры.

К ѳ р г ѳ з ѳ: *Бис экскурсияга бардыс.*

Айдып ылгаары:

1. Бардыс — глагол. Предмет-
тин эдилгезин темдектеп јат,

Бичип ылгаары:

1. Бардыс — гл. (нени эттис?)
2. Тѳз. — бар.

- нени эттибис? деп суракка каруу берет.
2. Төзөгөзи (баштамы кебери) — бар.
3. Өткөн өйдө, көп тоодо, 1-кы жүзүндө.
4. Эрмекте айдылаачы: Бис (нени эттис?) бардыс.

3. Ө. ө., көп тоо, 1-кы j.

4. Айдыл.

Тооломо.

1. Куучын-эрмектин бөлүгү. Нени темдекейт, кандый суракка каруу берет.

2. Кандый тооломо.
3. Кандый кубулткышта.
4. Эрмектеги учуры.

К ө р г ү з ү: *Мен төртинчи класста үренип жадым.*

Айдып ылгаары:

1. Төртинчи — тооломо. Неменин ээчий тоозын көргүзөт, канчанчы? деп суракка каруу берет.
2. Ээчий тоозын көргүзөт тооломо.
3. Эрмекте эчени член болор: класста (канчанчы?) төртинчи.

Бичип ылгаары:

1. Төртинчи — тооломо, (канчанчы?).
2. Ээчий тоо.
3. Эч. чл.

Солума.

1. Куучын-эрмектин бөлүгү. Кандый суракка каруу берет.
2. Тоозы, жүзүни, кубулткыжы.
3. Эрмектеги учуры.

К ө р г ү з ү: Бистинг төрөлис — Туулу Алтай.

Айдып ылгаары:

1. Бистинг — жүзүннин солумазы. кемнинг? деп суракка каруу берет.
2. Көп тоодо, I-кы жүзүндө, энчилеечи кубулткышта.
3. Эрмекте эчени член: төрөлис (кемнинг?) бистинг — баштаачыны жартап јат.

Бичип ылгаары:

1. Бистинг — сол. (кемнинг?)
2. I-кы ј., э. к.
3. Эч. чл.

Сөстинг айдыларын ла бичилерин көрөр

СӨЗЛИК.

А
автомобиль
агронòm
адрес
айлаткыш
аллèя

Б
библиотека
билèt
бичиктөс
боом
болуш
бөли(ир)
бөлүк
бөрүк

В
вагон
вата
велосипед
вокзал

Г
гараж
газ
горизонт
город

Д
дежурный
десантник

директор
документ

Ј
јилбилү
јилек
јорык(та)
јуу-јепсел
јураар
јурук(чы)
јүрүм

Э (е)
эгү
экү
экскурсия
электричество
электростанция

Ж
журнал

З
завод
зона

И
илжирме
инженер
ирим

К
комендант
килограмм

километр
командир
космонавт
кожулта
компьютер
колбо(лу)
колбу(лу)
коныс
коныр
коол
көрүк
көөрчөк
көөшпөк
куйун
күзүни
күнбадыш
күнчыгыш

Л
лагерь
лаптап

М
магазин
маргаан
машина
меес
металл
метрò
миллион
Москва
мүркүт

Н
нөкөр
нокто

О
орус
ороон
оору
ооры(ыр)

Ө
өмө(лик)
өркө
өөркө
өрөмө
өлү
өөн-бөкөн

П
папка
парашиот
пенал
пластмасса
помидор
портрет
портфель

Р
революция
рельс
Россия

С
самолёт
санаа
сантиметр

свитер
статуя
солдат
солун
солы(ыр)
суугуш

Т
такаа
танык
токым
толку
толык
тоормош
туйук
түжүм
түндүк
түштүк

У
уйку
уйукта (ар)
уткуул
уткы(ыр)
уужа(ар)
уурчы

Ү
үйген
үүр (мал)
үчинчи

Ф
фабрика
фанера
фермер

фокус
фонарь

Х
хор

Ц
цемент
центнер

Ч
чийне (чечек)
чоки (п)
чокым-жарт
чоокыр
чойил

Ш
шинель
шоссе
шофёр
шүүлте
шүүн

Щ
щётка

Я
Яков
якорь
Яша

БАЖАЛЫКТАР

2-чи ле 3-чи класстарда үренгенин катап көрүп, теренгилери

1 §. Эрмек. Текст	3
2 §. Үндү ле туйук табыштар ла тапшыктар. Үйе. Согулта	3
Тапмалык (Алфавит)	13
Эрин чөйилер ле эрин чөйилбес үндү табыштар	13
Узун үндү табыштар	16
Кату үндү ле јымжак үндү табыштар	19
3 §. Сөстинг бүдүми	22
4 §. Колболу сөстөр	25
5 §. Сөстинг кожуталарын чын бичири	27
6 §. Орус тилдег кирген сөстөргө кожуталар кожулар ээжи	30
7 §. Куучын-эрмектинг бөлүктери. Адалгыш. Јарталгыш. Глагол	32
8 §. Укташ члендү эрмектер	42
9 §. Адалгыштар кубулткыштарла кубулары	49
10 §. Орус тилдег кирген адалгыштар кубулткыштарла кубулар ээжи	57
11 §. Кубулткыштарла экиленген тапшыктарды чын бичири	58
12 §. Јарталгыш	68
13 §. Тооломо	80
14 §. Јүзүннинг солумалары	85
15 §. Глаголдың өйлөри. Тургуза өй. Өткөн өй. Келер өй	93
16 §. Глаголдор јүзүндө ле кубулары	104
17 §. Кубулбас	111

ҮЛДЫН УЧЫНДА КАТАП КӨРӨРІ

1. Эрмек. Текст. Эрмектинг члендери. Эрмекте сөстөрдинг колбожоры	113
2. Сөстинг бүдүми. Чын бичилери	120
3. Куучын-эрмектинг бөлүктери. Кожуталарынын чын бичилери	122
1. Сөстинг табыштары ла тапшыктарын ылгаары	133
2. Сөстинг бүдүмин ылгаары	134
3. Куучын-эрмектинг бөлүктөрүн ылгаары	135
4. Сөстинг айдыларын ла бичилерин көрөр сөзлик	139

*Билим редакторы Тыбыкова Александра Тайбановна
филология наукалардыг докторы, профессор*

С $\frac{4306020350 - 030}{М 138 (03) 96}$ С-96

© Горно-Алтайское республиканское книжное
издательство «Юч-Сюмер»

Нина Николаевна Суразакова
Ольга Ивановна Тезегеш
Наталья Николаевна Сабина

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК

для 4 класса

Художник В. И. Еврасов.

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор А. И. Ортопулов.
Технический редактор Е. К. Манышева. Корректор Л. А. Патагашева.

Сдано в набор 10.03.95. Подписано к печати 24.02.97. Формат 70х90 1/16. Бумага
офсетная № 1. Гарнитура Балтика. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,53. Усл. кр.-отт. 42,12.
Уч.-изд. л. 8,93. Тираж 4000 экз. Заказ 6009.

Горно-Алтайское республиканское книжное издательство «Юч-Сюмер».
659700 г. Горно-Алтайск, ул. Чорос-Гуркина, 36.

Горно-Алтайская республиканская типография.
659700 г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

Кубулткыштар, онын сурактары ла кожулталары

Кубулт- кыштар	Сурактары		Кожулталары		
Төс ады	кем?	не?	—	—	—
Энчилеечи	кемнин?	ненин?	-тынг, -тинг	-дың, -динг	-ның, -нинг
Береечи	кемге?	неге?	-ка, -ке, -ко, -кө	-га, -ге, -го, -гө	
Көстөөчи	кемди?	нени?	-ты, -ти	-ды, -ди	-ны, -ни
Өмөлөөчи	кемле?	неле?	-ла, -ле, -ло, -лө	—	—
Жерлеечи	кемде?	неде?	-та, -те, -то, -тө	-да, -де, -до, -дө	—
Чыгытту	кемнен?	неден?	-тан, -тен, -тон, -төн	-дан, -ден, -дон, -дөн	-нан, -нен, -нон, -нөн

Сөстө эки түней танык бичилетен кубулткыштар

	т т	н н	кк — Б. к.	лл — Ө. к.
Э.	аттын	Э. ↗ кўннин	казыкка	көллө
К.	атты	↘ кулуннын	жадыкка	колло
Ј.	атта	—	окко	мелле
Ч.	аттан	Ч. ↗ кўннен	јүрекке	кўлле
		↘ кулуннан		

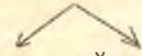
Ўнгүр туйукка токтогон орус тилден кирген сөстөрдү чын кубултып бичи!

Т.	герб	флаг	город	гараж
Э.	герб+тинг	флаг+тынг	город+тынг	гараж+тынг
Б.	герб+ке	флаг+ка	город+ко	гараж+ка
К.	герб+ти	флаг+ты	город+ты	гараж+ты
Ө.	герб+ле	флаг+ла	город+ло	гараж+ла
Ј.	герб+те	флаг+та	город+то	гараж+та
Ч.	герб+тен	флаг+тан	город+тон	гараж+тан

Куучын-эрмектин бөлүктөрү

Адалгыш	кем? не?	малчы, куш, ар-бүткен
Жарталгыш	кандый?	чанкыр тенгери, темир кūr
Тооломо	канча? канчанчы?	он сабар, төртинчи класс
Жүзүннүн солумалары	кем? не?	мен, сен, ол бис, слер, оло
Глагол	нени эдип жат? канайып жат?	үренип жат амырап жат

Эрмектин члендери

Төс члендер	эчени члендер
	
баштаачы айдылаачы	төс члендерди жартап жат

Эрмектер

Айдылган амадузыла		табылу суракту јакарган
Айдылган үниле	_____	кыйгылу

Тексттин бүдүмдери

1. Табылу жетирү эткен
2. Жартап айткан
3. Кандый-кандый учурал ненин учун, неден улам болгоны керегинде

